

ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΕ ΘΕΜΑ:

Η ΓΡΑΦΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΧΩΡΟ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΛΦΑΒΗΤΟΥ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΕΣ ΑΛΛΩΝ ΛΑΩΝ

Επιμέλεια: ΕΛΕΝΑ ΨΑΡΡΑ

Επόπτρια καθηγήτρια:

ΚΑΛΟΜΟΙΡΑ ΓΛΑΝΤΖΗ-ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 2004

ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΕ ΘΕΜΑ:

Η ΓΡΑΦΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ
Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΛΦΑΒΗΤΟΥ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΕΣ ΑΛΛΩΝ ΛΑΩΝ

Επιμέλεια: ΕΛΕΝΑ ΨΑΡΡΑ

Επόπτρια καθηγήτρια:

ΚΑΛΟΜΟΙΡΑ ΓΛΑΝΤΖΗ-ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδα

Περιεχόμενα

Πρόλογος

Εισαγωγή

Μέρος 1^ο: Προαλφασβητικές γραφές στον ελληνικό

χώρο

Εικονογραφία

Τα ελληνικά γράμματα

Ο Δίσκος της Φαιστού

Γραμμική Α

Γραμμική Β

Η Κυπρομινωική γραφή

*Αφιερώνεται σε όλους τους ανιδιοτελείς
ερευνητές που πιστεύουν ότι έχουν τη
δύναμη ν' αλλάξουν τον κόσμο προς το
καλύτερο.*

Μέρος 2^ο: Το ελληνικό αλφάβητο και η εξέλιξη του

Προέλευση του ελληνικού αλφάβητου - Διαφορετικές απόψεις, συγκρούσεις και εκσυγχρονισμός

Τα Προσεκλεΐδια αλφάβητα - Τοπικά χαρακτηριστικά

Η οριστική επικράτηση του μεγάλου αλφάβητου - Το αλφάβητο του Αρχίνου

Η χρήση του αλφάβητου κατά την αρχαϊκή περίοδο

Τρόποι γραφής

Η πορεία και η εξέλιξη της γραφής από τον 4^ο π.Χ. αιώνα

Η ελληνική γραφή κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο

Η εμφάνιση και εξέλιξη της μικρογραμμικής γραφής

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	<u>Σελίδα</u>
Περιεχόμενα	1
Πρόλογος	3
Εισαγωγή	5
<u>Μέρος 1^ο: Προαλφαβητικές γραφές στον ελληνικό</u>	10
<u>χώρο</u>	
Εικονογραφία – Ιδεογραφία	11
Τα ελληνικά ιερογλυφικά	15
Ο Δίσκος της Φαιστού	19
Γραμμική Α´	28
Γραμμική Β´	33
Η Κυπρομινωική γραφή – Το Κυπριακό συλλαβάριο	41
<u>Μέρος 2^ο: Το ελληνικό αλφάβητο και η εξέλιξή του</u>	45
Προέλευση του ελληνικού αλφαβήτου. Διαφορετικές απόψεις, συγκρούσεις και σκοπιμότητες	46
Τα Προεुकλείδεια αλφάβητα – Τοπικά χαρακτηριστικά	52
Η οριστική επικράτηση του ιωνικού αλφαβήτου: το αλφάβητο του Αρχίνου	58
Η χρήση του αλφαβήτου κατά την αρχαϊκή περίοδο	60
Τρόποι γραφής	64
Η πορεία και η εξέλιξη της γραφής από τον 4 ^ο π.Χ. αιώνα	68
Η ελληνική γραφή κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο	73
Η εμφάνιση και εξέλιξη της μικρογράμματης γραφής	78

<u>Μέρος 3^ο: Η επίδραση του ελληνικού αλφαβήτου</u>	83
<u>στις γραφές άλλων λαών</u>	
Η διάδοση του ελληνικού πνεύματος, πέρα από τα συμβατά σύνορα: η αναζήτηση αυτής της επιρροής, στα γλωσσικά στοιχεία και στη γραφή άλλων λαών	84
Λατινικό αλφάβητο	88
Ρουνική και Γοτθική γραφή	98
Κοπτική γραφή	101
Σλαβική και Βουλγάρικη γραφή	103
Αρμενική και Γεωργιανή γραφή	112
Αλβανική γραφή	113
Επίδραση του ελληνικού αλφαβήτου στην αραβική αρίθμηση	114
Υποψίες για επιρροή της ελληνικής στην εβραϊκή: η θεωρία του Joseph Jahunda	118
Επίλογος	122
Ευρετήριο εικόνων	123
Πίνακας συντομογραφιών και ακρωνύμων	126
Πίνακας αντιστοίχισης λατινικού-ελληνικού αλφαβήτου	127
Βιβλιογραφία	128

Πρόλογος

Η γραφή είναι ίσως η σημαντικότερη εφεύρεση του ανθρώπου. Η επιθυμία μου να διαβάσω κι εγώ ή έστω για λίγο να ξεφυλλίσω το αρχαίο βιβλίο της ιστορίας των λαών, μέσα από τα γραπτά που μας κληροδότησαν, νομίζω αποτέλεσε το έναυσμα, για την επιλογή του συγκεκριμένου θέματος.

Αυτή η αόριστη ιδέα, πήρε μορφή στο μυαλό μου και με οδήγησε στην, τόσο πλούσια, ελληνική γραφή. Επέλεξα να γράψω γι' αυτήν, ερευνώντας στους δαιδάλους της ελληνικής και παγκόσμιας βιβλιογραφίας, γιατί θεωρώ ότι αυτή η γνώση πρέπει να είναι κτήμα όλων των Ελλήνων.

Η αναζήτηση του ελληνικού αλφαβήτου στις ρίζες των γραφών άλλων λαών, είναι συνεπακόλουθο της μελέτης της ελληνικής γραφής. Πέρα από αυτό η ιταλική καταγωγή μου πάντα με ωθούσε στην ανεύρεση κοινών στοιχείων, μεταξύ του ελληνικού και του λατινικού πολιτισμού.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να γίνει μια σωστή και πλήρης βιβλιογραφική επισκόπηση του θέματος από αντικειμενική σκοπιά. Ουσιαστικά ενώ αρχικά μοιάζει με ιστορικό θέμα, είναι καθαρά βιβλιοθηκονομικό αφού κλήθηκα να συλλέξω τις πιο αξιόπιστες και σοβαρές πηγές από μια θάλασσα βιβλιογραφίας που υπάρχει πάνω στο θέμα της ελληνικής γραφής, όπως ακριβώς οφείλει να κάνει ο βιβλιοθηκάριος όταν πρέπει να διαλέξει τα σωστά βιβλία που θα καλύψουν τις ανάγκες του χρήστη. Ήταν ένα δύσκολο έργο.

Καθώς δεν είμαι ιστορικός ούτε αρχαιολόγος, για να κρατήσω μια σταθερή γραμμή ουδετερότητας, όφειλα να παρουσιάσω ισάξια όλες τις απόψεις των ερευνητών, όπου υπήρχαν διαφορετικές ερμηνείες, και φυσικά να μην στηρίξω περισσότερο ή λιγότερο καμία από αυτές.

Κατά τη δύσκολη διαδικασία της επιλογής του υλικού παρατήρησα ότι πολλοί έχουν γράψει για την ελληνική γραφή, όχι από ενδιαφέρον στην αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας, αλλά για την εξυπηρέτηση ιδιοτελών σκοπών. Όπου υποψιάστηκα πως έχω να κάνω με τέτοιου είδους υλικό το απέριψα, για να διατηρήσω την εργασία στο ακαδημαϊκό επίπεδο που της αρμόζει.

Ολοκληρώνοντας αυτόν τον σύντομο πρόλογο θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτριά μου κα. Καλομοίρα Γλαντζή-Βασιλειάδου για την αποδοχή της εποπτείας της παρούσας εργασίας και για τις πολύτιμες για μένα υποδείξεις της κατά τη διάρκεια της συγγραφής. Ευχαριστώ επίσης τη συνάδελφο Ζωή Βενέτη για την έμπρακτη κατανόηση των δυσκολιών μου και φυσικά δεν θα μπορούσα να παραλείψω να ευχαριστήσω τον διδάκτορα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και ερευνητή Σίμο Ιχτιάρογλου για τις συμβουλές του και τον ευδιάθετο τρόπο με τον οποίο μοιράστηκε τις γνώσεις του μαζί μου, παρέχοντάς μου πνευματική και υλική υποστήριξη.

Εισαγωγή

Το θέμα της παρούσας εργασίας αφορά την ιστορία της γραφής στον ελληνικό χώρο και την επίδραση του ελληνικού αλφαβήτου στις γραφές άλλων λαών. Πρόκειται για μια βιβλιογραφική επισκόπηση που καλύπτει χρονολογικά την περίοδο που ξεκινάει από την απαρχή της γραφής και κλείνει με τη γέννηση της νέας εποχής της τυπογραφίας.

Η εργασία είναι χωρισμένη σε τρεις θεματικές ενότητες. Η πρώτη (σελ. 11-45) αφορά τις προαλφαβητικές γραφές της Ελλάδας, η δεύτερη (σελ. 46-83) το ελληνικό αλφάβητο και η τρίτη την επίδραση του αλφαβήτου σε άλλες γραφές και αλφάβητα. Δόθηκε ισάξιο βάρος στην ανάλυση του πρώτου και του δεύτερου μέρους γιατί τόσο οι προαλφαβητικές, όσο και οι αλφαβητικές γραφές συνέβαλαν ουσιαστικά στην ανάπτυξη και εξέλιξη της γραφής στην ελληνικό χώρο. Το τρίτο μέρος (σελ. 84-122), παρά τις ελλείψεις στη βιβλιογραφία, είναι λίγο πιο εκτενές και αναλυτικό στο βαθμό του εφικτού.

Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει έξι υποενότητες. Στην πρώτη γίνεται αναφορά στην γέννηση της γραφής, από τα βραχογραφήματα και παρατίθενται οι τοποθεσίες όπου αυτά εντοπίζονται στην Ελλάδα. Στη συνέχεια επεξηγείται η μετάβαση από την εικονογραφία στην ιδεογραφία και η εξέλιξη της ιδεογραφίας σε ιερογλυφική γραφή.

Στην δεύτερη υποενότητα αναφέρεται η ελληνική ιερογλυφική γραφή, οι περιοχές στις οποίες έχουμε δείγματα και κάποια ευρήματα.

Η τρίτη υποενότητα εξειδικεύεται σ' ένα ιδιαίτερο εύρημα της ιερογλυφικής γραφής, κι αυτό είναι ο Δίσκος της Φαιστού. Ο λόγος για αυτήν την εξειδίκευση, είναι ότι γι' αυτό το εύρημα έχουν διατυπωθεί πολλές διαφορετικές κι αντικρουόμενες απόψεις από μέρους των ερευνητών και κρίθηκε σημαντικό να παρουσιαστούν.

Στην τέταρτη υποενότητα αναλύεται η γραμμική Α΄ γραφή, τα ευρήματα που έχουν καταγραφεί και κάποιες προσπάθειες για να ανοίξει ο δρόμος προς την αποκρυπτογράφησης της.

Στην πέμπτη υποενότητα αναλύεται η γραμμική Β΄ γραφή, ίσως η σημαντικότερη προαλφαβητική, αφού είναι η παλαιότερη γραφή που αποδίδει την ελληνική γλώσσα. Ιστορείται η πορεία, η τελική επιτυχία της αποκρυπτογράφησης και οι σημαντικές πληροφορίες που προέκυψαν από τη μετάφραση των πινακίδων.

Τέλος η έκτη υποενότητα που κλείνει την ενότητα των προαλφαβητικών γραφών, ασχολείται με την Κυπριακή γραφή. Γίνεται αναφορά στην Κυπρομινωική και στο συλλαβάριο και επιχειρείται η συσχέτισή τους με τις κρητικές γραφές.

Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει οκτώ υποενότητες. Η πρώτη πραγματεύεται την προέλευση του ελληνικού αλφαβήτου παρουσιάζοντας τις διαφορετικές θεωρίες που διατυπώθηκαν γι' αυτό το ζήτημα και τα επιχειρήματα στα οποία βασίζονται.

Τα τέσσερα διαφορετικά ελληνικά αλφάβητα που αναπτύχθηκαν πριν την επικράτηση του ιωνικού, αναλύονται και περιγράφονται στη δεύτερη υποενότητα. Εντοπίζονται τα χαρακτηριστικά τους και οι περιοχές δράσης τους.

Στην τρίτη υποενότητα περιγράφεται η οριστική επικράτηση του ιωνικού αλφαβήτου, οι λόγοι, η χρονολογία καθιέρωσής του και η συμβολή του ρήτορα Αρχίνου σ' αυτό το έργο.

Η επόμενη υποενότητα είναι μια εξιστόρηση της πορείας της ελληνικής γραφής στα αρχαϊκά χρόνια. Τα πρώτα ευρήματα με αλφαβητική γραφή, τα διάφορα είδη των σωζόμενων επιγραφών και πολλά παραδείγματα, αποτελούν το περιεχόμενο αυτού του κεφαλαίου.

Η πέμπτη υποενότητα ασχολείται με μια παράμετρο της γραφής: τους τρόπους γραφής. Δίνονται όλοι οι διαφορετικοί τρόποι με τους

οποίους γραφόταν το ελληνικό αλφάβητο και οι μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις.

Η έκτη υποενότητα καλύπτει τη χρονική περίοδο από τον 4^ο αιώνα ως τα ρωμαϊκά χρόνια. Αναφέρεται η επιγραφική των κλασικών ετών, οι λιγοστοί πάπυροι στα ελληνικά από την περιοχή της Άνω Αιγύπτου, η πορεία της γραφής στην ελληνιστική περίοδο και κάποια αξιομνημόνευτα ευρήματα.

Στην έβδομη υποενότητα συνεχίζεται η εξελικτική πορεία του ελληνικού αλφαβήτου στα ρωμαϊκά και κυρίως στα βυζαντινά χρόνια. Στην Βυζαντινή περίοδο υπάρχουν πολλών μορφών και χρήσεων γραφές οι οποίες περιγράφονται αναλυτικά.

Το κλείσιμο του δευτέρου μέρους έρχεται μ' ένα κεφάλαιο για την μικρογράμματη γραφή. Δίνονται οι αιτίες και οι συνέπειες της μετάβασης από την μεγαλογράμματη στη μικρογράμματη γραφή, καθώς και το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο βρήκε πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθεί. Στην τελευταία σελίδα με μια αναφορά στα χρόνια του σκοταδισμού και την επαναστατική νέα εφεύρεση της τυπογραφίας, ολοκληρώνεται η ενότητα που αφορά το ελληνικό αλφάβητο.

Η τρίτη και τελευταία ενότητα περιλαμβάνει εννέα υποενότητες.

Η πρώτη είναι εισαγωγική και γενικά αναφέρει τις ελληνικές επιρροές σε άλλους λαούς και την προσφορά του ελληνικού πολιτισμού στον υπόλοιπο κόσμο. Θεωρήθηκε απαραίτητη αυτή η αναφορά, καθώς η γραφή δεν είναι παρά ένα από τα στοιχεία του πολιτισμού και για να μεταδοθεί από ένα λαό σ' έναν άλλο πρέπει να συντρέχουν πολλοί παράγοντες, ιστορικοί, κοινωνικοί, πολιτιστικοί.

Στη δεύτερη υποενότητα περιγράφεται η επίδραση του ελληνικού αλφαβήτου στην λατινική γραφή. Δίνονται λεπτομερειακά οι ιστορικοί λόγοι για αυτήν την επίδραση, η διαδικασία μετάδοσης και η εξέλιξη του λατινικού αλφαβήτου ως την ολοκληρωτική καθιέρωση της τελικής μορφής του.

Η τρίτη υποενότητα παραθέτει τα στοιχεία για επιρροή στις γραφές των Γότθων, τη ρουνική και την μεταγενέστερη γοτθική.

Έπειτα ακολουθεί ένα μέρος που κάνει αναφορά στις ελληνικές ρίζες της γραφής των Κοπτών.

Το πέμπτο υποκεφάλαιο παραθέτει τα στοιχεία για την ελληνική προέλευση των Σλαβικών και Βουλγάρικων γραφών. Κυρίως αναφέρεται στο έργο του Κυρίλλου και του Μεθοδίου και στις γραφές που προέκυψαν απ' το έργο αυτό.

Η συνέχεια στην επίδραση του ελληνικού αλφάβητου έρχεται στο επόμενο υποκεφάλαιο με τις γραφές των Αρμενίων και των Γεωργιανών που δημιουργήθηκαν με βάση τα ελληνικά γράμματα.

Στο επόμενο κεφάλαιο εντοπίζονται και καταγράφονται κάποια ελληνικά στοιχεία στην Αλβανική γραφή.

Η προτελευταία υποενότητα είναι μια θεωρία που υποστηρίζει την ελληνική προέλευση των αραβικών αριθμών. Το ελληνικό αλφάβητο παρουσιάζεται ως πηγή επιρροής.

Στο τέλος της τρίτης και τελευταίας ενότητας γίνεται μια αναφορά σε πιθανή επίδραση του ελληνικού στο εβραϊκό αλφάβητο. Δίνεται η πηγή και τα επιχειρήματα.

Μ' ένα σύντομο επίλογο κλείνει η παρουσίαση του θέματος και ακολουθεί ένα ευρετήριο εικόνων. Στη συνέχεια παρατίθενται δύο βοηθητικοί για τη βιβλιογραφία, πίνακες. Πρώτα, ένας πίνακας συντομογραφιών και ακρωνύμων, που βασίστηκε κυρίως στους *Aggloamerican Cataloguing rules 2* και έπειτα ένας πίνακας αντιστοίχισης λατινικού-ελληνικού αλφαβήτου, καθώς η βιβλιογραφία που ακολουθεί ομαδοποιεί τις αναγραφές ελληνικών και ξένων πηγών. Η ομαδοποίηση έγινε με βάση τον πίνακα, όσον αναφορά το πρώτο γράμμα, δίνοντας προτεραιότητα στο λατινικό αλφάβητο.

Χρησιμοποιήθηκε ελληνική και ξένη βιβλιογραφία και ελληνική αρθρογραφία. Τα άρθρα προέρχονται από τα ιστορικά περιοδικά

«Δαυλός» και «Ιχώρ» που ασχολούνται αρκετά με το θέμα της ελληνικής γραφής. Τα βιβλία που επιλέχθηκαν διακρίνονται στα συγγράμματα καταξιωμένων συγγραφέων ιστορικών που αποτελούν σημεία αναφοράς όπως τα βιβλία των Σιγάλα, Chadwick, Mioni, Αρβανιτόπουλου, Traïna κλπ. και σε νεότερα που ίσως εκφράζουν νέες απόψεις που αποσκοπούν να ανατρέψουν τις παλιές. Τα πρώτα βιβλία, αναπόφευκτα είναι παλιά, έχουν όμως αναγνωριστεί ως κλασικά στο θέμα της γραφής. Στη δεύτερη κατηγορία, έγινε προσπάθεια να συλλεχθούν τα πιο αξιόπιστα βιβλία που είναι όσο το δυνατόν νεότερα. Στην τρίτη ενότητα χρησιμοποιήθηκαν κυρίως άρθρα, αφού η βιβλιογραφία είναι περιορισμένη και επαναλαμβανόμενη. Σε ορισμένα σημεία της εργασίας βοήθησαν αρκετά τα λήμματα της μεγάλης ιταλικής εγκυκλοπαίδειας Universo και της Πάπυρος Λάρους Μπριτάννικα.

Η βιβλιογραφία συλλέχθηκε κυρίως από τα σπουδαστήρια της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα από το σπουδαστήριο κλασικών σπουδών, το σπουδαστήριο αρχαιολογίας και ιστορίας της τέχνης και από το σπουδαστήριο γλωσσολογίας. Κάποια άλλα βιβλία εντοπίστηκαν στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου και στην Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη. Πολλά βιβλία αγοράστηκαν, ενώ τα άρθρα προέρχονται από τις συνδρομές της Κεντρικής Δημοτικής Βιβλιοθήκης.

Το πρότυπο που επιλέχθηκε για την σύνταξη της βιβλιογραφίας και των βιβλιογραφικών παραπομπών είναι η τρίτη έκδοση του MLA. Λόγος επιλογής είναι η απλότητα των παρενθετικών παραπομπών και η μεγάλη τους πρακτικότητα. Στη βιβλιογραφία με το MLA δίνονται απλά τα απολύτως απαραίτητα για αναγνώριση και περαιτέρω εντοπισμό των πηγών.

ΜΕΡΟΣ 1°

ΠΡΟΑΛΦΑΒΗΤΙΚΕΣ ΓΡΑΦΕΣ

ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

**Ψευδόστομος αμφορέας με επιγραφή της γραμμικής Β' από
το Παλαιό Κάδμειο των Θηβών (14^{ος}-13^{ος} αιώνας π.Χ.)**

Εικονογραφία – Ιδεογραφία

Η πρώτη ανθρώπινη μορφή γραφής υπήρξε η εικονογραφία. Ωθούμενος κυρίως από την ανάγκη επικοινωνίας με τους συνανθρώπους του, ο πρωτόγονος άνθρωπος έμαθε να ζωγραφίζει τις απλοϊκές ιδέες που ήθελε να εκφράσει και έτσι να μεταβιβάσει μ' αυτόν τον τρόπο, μέσω των εικόνων, ένα μήνυμα στους άλλους.

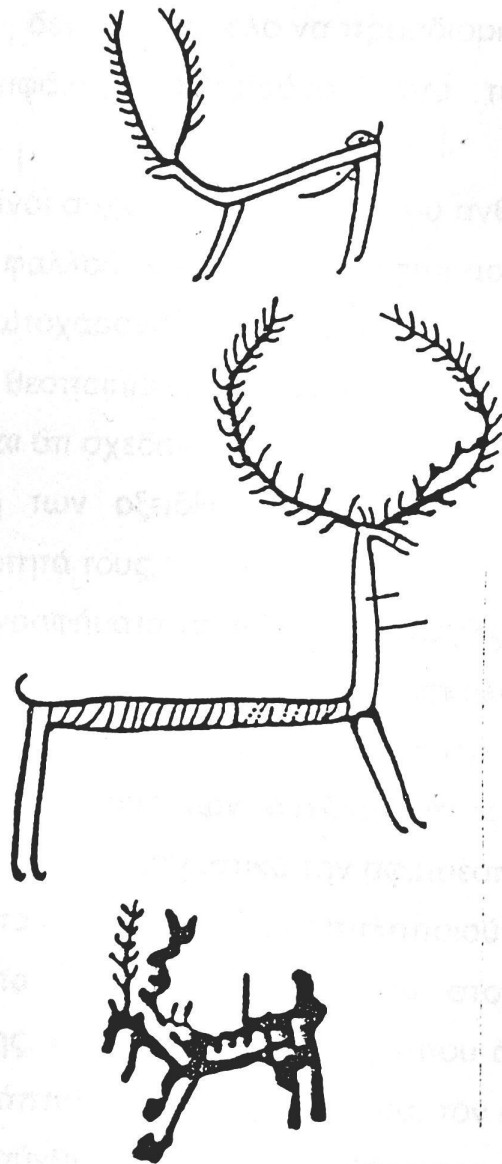
Τα πρώτα δείγματα εικονογραφίας παριστάνουν εικόνες ζώων και εικόνες κυνηγιού. Οι βραχογραφίες τέτοιου είδους, βοηθούσαν σε καλύτερη συνεννόηση των κυνηγών για τις κινήσεις που έπρεπε να κάνουν, ώστε το κυνήγι τους να έχει επιτυχία. Επομένως η εικόνα έπρεπε να εκφράζει αποκλειστικά το νόημα του πράγματος που απεικόνιζε. Αυτή είναι η εικονογραφία, μια γραφή εύκολα κατανοητή από ανθρώπους που μιλούν διαφορετικές γλώσσες, αφού δεν υπάρχει εικονική και γλωσσική αντιστοίχιση.

Στην Ελλάδα βρέθηκαν βραχογραφήματα στις εξής περιοχές: στη Νάξο, γύρω από το Παγγαίο, στη Ρούσσα, στο Γονικό Έβρου, στα Πετρωτά Μαρώνειας, στη Κρήτη (Ασφέντου), στη Μάνη, στην Εύβοια, στη Μήλο, στην Κέρο, στα Γιούρα των Σποράδων, στις οροσειρές Λεκάνης και Συμβόλου της Καβάλας, στα χωριά Κρυονέρι, Ζυγός, Φίλιπποι Καβάλας, στη Συμβολή και Αλιστράτη Σερρών, ιδιαίτερα κατά μήκος του ποταμού Αγγίτη (Κρηνίδα), στα ορεινά του νομού Δράμας, στη περιοχή Λουτρών Αριδαίας, στη Φλώρινα, στη Χαλκιδική (Παναγία, Στρατονίκη), στο Άγιο Όρος κ.α. (Χατζηλαζαρίδης 2-3).

Η χρονολόγηση των βραχογραφημάτων είναι αρκετά δύσκολη υπόθεση. Οι εκτιμήσεις των επιστημόνων συχνά διαφέρουν κατά χιλιετίες. Για παράδειγμα τα ακιδογραφήματα που βρέθηκαν στο Κρυονέρι Καβάλας έχουν μια ηλικία που κυμαίνεται από το 580000 π.Χ. μέχρι τα μέσα της 1^{ης} π.Χ. χιλιετίας. Ο Λ. Χατζηλαζαρίδης, μαζί με αυτά του Παγγαίου και της Ρούσσας, τα θεωρεί αρχαιότερα των

βραχογραφημάτων της Αλταμίρας που υπολογίζονται 15.000 ετών. Ο ισχυρισμός του στηρίζεται στο ότι στην Αλταμίρα τα σχέδια είναι έγχρωμα, ενώ στο Παγγαίο είναι απλά σκαλίσματα. Ωστόσο ο Νίκος Κ. Μουτσόπουλος τα θεωρεί παλαιολιθικά και βυζαντινά.

Εικόνα 1: Τα ακιδογραφήματα του Παγγαίου

Υπάρχουν τρεις τεχνοτροπίες δημιουργίας των βραχογραφημάτων: α) με χάραξη, β) με σκάλισμα (λάξευση) και γ) με κρούση της βραχώδους επιφάνειας. Τα συνήθη θέματα είναι διάφορα ζώα όπως ελάφια και άλλα κερασφόρα, αλεπούδες, άλογα, σκυλιά κ.ά. Επίσης βρέθηκαν τόξα, βέλη, ακόντια, ήλιοι, καβαλάρηδες, τοξότες, πολεμιστές, κυνηγοί πάνω στις ράχες των ζώων τους κ.ά. Το είδος του ζώου που απεικονίζεται, δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί ειδικά όταν έχει διαβρωθεί η επιφάνεια του βράχου από την πολυκαιρία (Χατζηλαζαρίδης 3).

Στην Αλιστράτη είναι συχνή η παράσταση του ανθρώπου, με την έντονη απεικόνιση του φαλλού. «Ίσως αυτές οι παραστάσεις να είναι πολύ παλιές και να πρωτοχαράχθηκαν κατά την εποχή εκείνη που τα γεννητικά όργανα ήταν θεοποιημένα». Πράγματι το ιδιόμορφο σ' αυτά τα βραχογραφήματα είναι ότι σχεδόν όλες οι χαράξεις έχουν το κόκκινο χρώμα της αργίλου ή των οξειδίων του σιδήρου, γεγονός που επιβεβαιώνει την παλαιότητά τους.

Υπάρχουν βραχογραφήματα με τέλειες αναλογίες. Πολλά όμως μοιάζουν με απεικονίσεις νηπίου. Είναι αρκετά δύσκολη η χάραξη με σκληρό βράχο ή πέτρα. Ακριβώς αυτή η δυσκολία αλλά και η σταδιακή ανάγκη της συχνής επανάληψης των σχεδίων προσέδωσαν στην εικονογραφία το βασικό της χαρακτηριστικό την αφαίρεση.

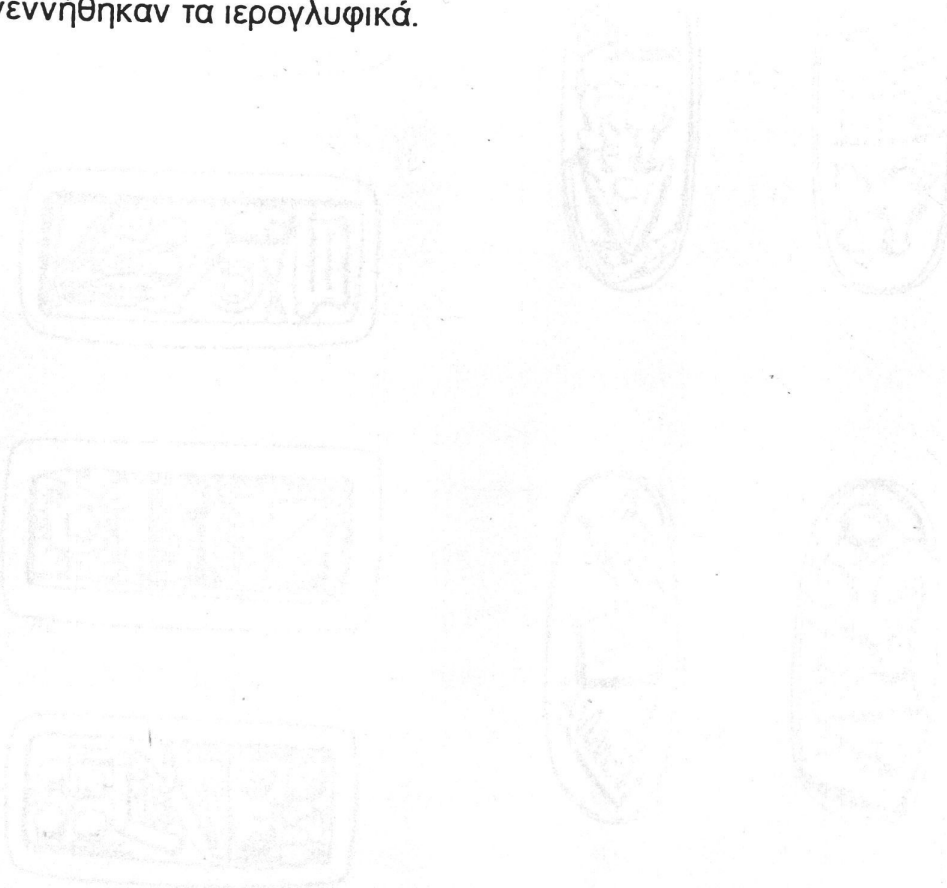
Με την αφαίρεση, τα εικονογραφήματα απλοποιούνται, ώσπου η εικόνα να απεικονίζει τα απολύτως απαραίτητα στοιχεία για την δήλωση του νοήματός της. Η πρόοδος του ανθρώπου σε όλους τους τομείς της ζωής και η ανάπτυξη του εγκεφάλου του, τον οδηγούν στην ανάγκη να εκφράσει πιο σύνθετες σκέψεις που δεν μπορούν εύκολα να απεικονιστούν παραστατικά. Κάθε εικόνα παύει πλέον να είναι μια πιστή παράσταση αυτού που βλέπει ή σκέφτεται ο δημιουργός, αλλά γίνεται η έκφραση μιας ιδέας (Morgan 343). Έτσι ένας άνδρας με ξυρισμένο κεφάλι, για παράδειγμα, φέρει το νόημα του «κουρεμένου» ή

ένα χέρι που κρατάει μαχαίρι σημαίνει «κόβω» κ.ο.κ. Με αυτόν τον τρόπο βρίσκουν τρόπο έκφρασης και οι αφηρημένες έννοιες. Αυτή η αλλαγή σηματοδοτεί την αυγή της ιδεογραφίας.

Ο συμβολισμός που απέκτησε κάθε εικόνα έπρεπε βέβαια να είναι κατανοητός με τον ίδιο τρόπο απ' όλους όσους προορίζονταν να λάβουν το μήνυμα των ιδεογραφημάτων. Για να αποφεύγονται οι παρανοήσεις και οι λανθασμένες ερμηνείες, τα σχέδια άρχισαν ν' αποκτούν σταθερή και πολύ συγκεκριμένη μορφή και έτσι να προτυποποιούνται.

Η ιδεογραφία εξελίχθηκε κι αυτή σιγά-σιγά καθώς εμφανίστηκε η χρήση του συνδυασμού και της συνάρτησης περισσότερων του ενός σκίτσων για τη δήλωση ενός πράγματος. Αυτό κατά τον Κ. Σιαμάκη θα πρέπει να ξεκίνησε από τη δήλωση του πληθυντικού (181-182). Έτσι γεννήθηκαν τα ιερογλυφικά.

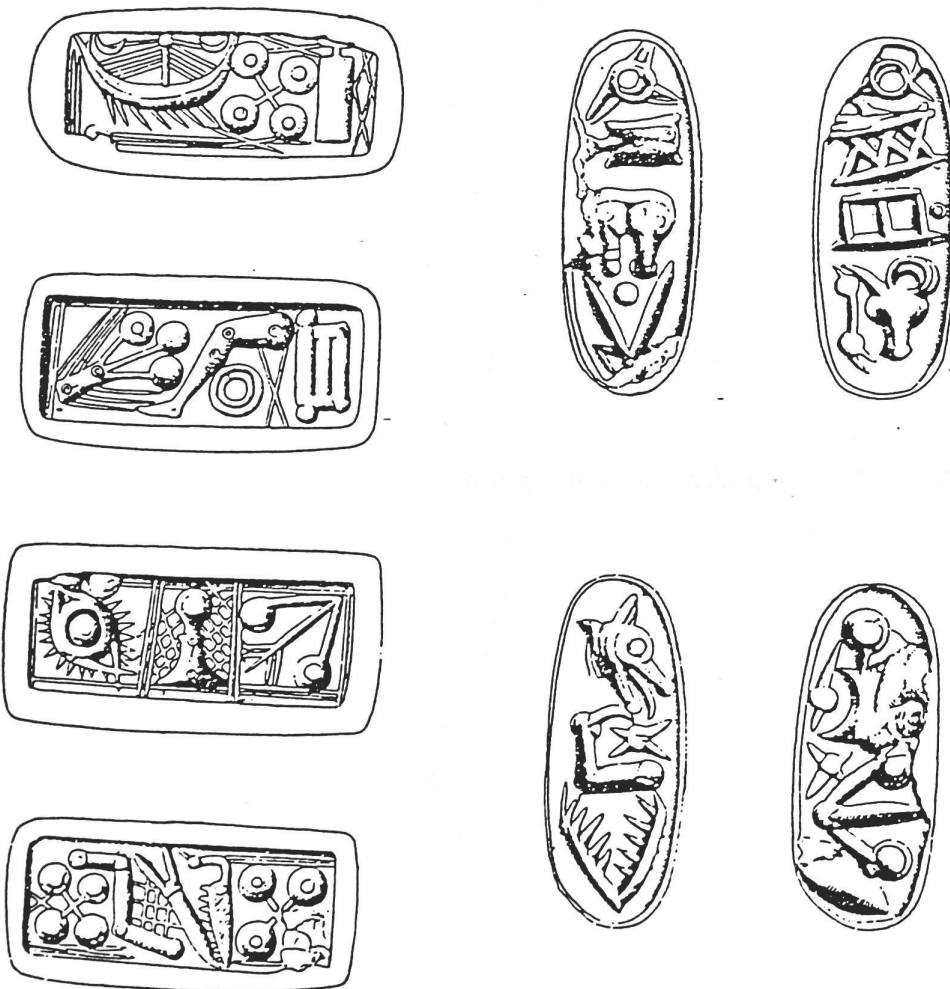

Εικόνα 2: Ιερογλυφικά σε σφραγιδολίθους των Κοητών

Τα ελληνικά ιερογλυφικά

Τα ιερογλυφικά άρχισαν να συνδέονται σταδιακά με την φωνητική αντιστοίχιση των συμβόλων, ώσπου κάθε ιερογλυφικό σημείο αντιστοιχούσε σε μια συλλαβή. Η συλλαβογραφική γραφή ήταν πια σε χρήση, μια σπουδαία εφεύρεση που αποτέλεσε τον πρόδρομο του αλφαβήτου.

Η στενή σχέση που άρχισε να αποκτά η γραφή με την γλώσσα, πέρασε κι από ένα ενδιάμεσο στάδιο μικτής γραφής. Σε αυτή την περίπτωση συνδυάζονται ιδεογραφικά και συλλαβογραφικά στοιχεία ή ακόμη και εικονογραφικές απεικονίσεις (Αρβανιτόπουλος 28).

Εικόνα 2: Ιερογλυφικά σε σφραγιδόλιθους των Κρητών

Στον ελληνικό χώρο έχουμε ευρήματα ιερογλυφικών επιγραφών κυρίως από τον πολιτισμό της Κρήτης.

Από την 3^η π.Χ. χιλιετία ως τα μέσα της 2^{ης}, με κέντρο την Κρήτη, άνθισε ένας μοναδικός, αυτόφωτος πολιτισμός που ονομάστηκε «μινωικός πολιτισμός». Λόγω της φυσικής θέσης του νησιού, οι Μινωίτες εξελίχθηκαν σε ναυτική υπερδύναμη και ο Μίνωας, ο βασιλιάς τους, έγινε ο αδιαμφισβήτητος κυρίαρχος των θαλασσών. Αποίκισαν πολλές γύρω περιοχές όπως την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, τη Φοινίκη και κατά κάποιους ιστορικούς ταξίδεψαν και πέρα από τις Ηράκλειες στήλες (Μαντινάος, *Οι Κρήτες* 56-57). Η οικονομική ευμάρεια της Κρήτης ώθησε τους Μινωίτες στην ενασχόληση με τις τέχνες. Τα ευρήματα στα ανάκτορα της Κνωσού, της Φαιστού και των άλλων μινωικών πόλεων μαρτυρούν μια υψηλή αισθητική, μια πνευματική καλλιέργεια και γενικά ένα λαό με ιδανικά και βαθιά κουλτούρα. Μέσα στους τομείς που αναπτύχθηκαν στον εκπληκτικό αυτό πολιτισμό, ξεχώρισε και μια ιδιαίτερη, πολύ ιδιότυπη γραφή, που ξεκινάει από τα ιερογλυφικά και καταλήγει σε εξελιγμένες γραμμικές γραφές (Πολυγιαννάκη 148).

Τα εύσημα για την ανακάλυψη των ιερογλυφικών της Κρήτης και γενικότερα του μινωικού πολιτισμού ανήκουν στον Arthur Evans.

Το 1889 βρέθηκε στα χέρια του Evans μια μικρή πινακίδα που έφερε ιερογλυφικούς χαρακτήρες, η οποία ανακαλύφθηκε στη Σπάρτη. Ο μεγάλος ερευνητής υποψιάστηκε ότι η πινακίδα προερχόταν από τη μεγαλόνησο Κρήτη και σύντομα απέδειξε ότι είχε δίκιο. Πράγματι, οι ανασκαφές στο νησί έφεραν στο φως ένα πλήθος πινακίδων και άλλων αντικειμένων, που έφεραν ιερογλυφική γραφή.

Τα ιερογλυφικά της Κρήτης, κατά τον Evans, αποτελούν αναμφίβολα εικονογραφικό σύστημα γραφής. Ο ίδιος και οι περισσότεροι επιστήμονες αναγνωρίζουν τη γραφή αυτή ως ξεχωριστή

και κρητική, αν και υπάρχουν ενδείξεις ομοιότητας με τα Χεττιτικά ιερογλυφικά. Συγκεκριμένα η εικόνα του σκύλου ή λύκου με τη γλώσσα έξω, συναντάται και στις δύο γραφές. Δεν αποκλείεται να υπήρξε κάποια επιρροή, ωστόσο αυτό δεν αναιρεί τη μινωική προέλευση των ιερογλυφικών.

Τα ιερογλυφικά της Κρήτης που έφθασαν στα χέρια μας είναι σκαλισμένα κυρίως σε σφραγιδολίθους ή σε αντικείμενα από άργιλο. Επίσης έχουν βρεθεί επιγραφές σε πολύτιμους λίθους. Αυτές οι ενδείξεις πλούτου μας φανερώνουν μια γραφή που χρησιμοποιούνταν καθαρά για τις ανάγκες του ανακτόρου και του βασιλιά. Δυστυχώς το ενεπίγραφο κείμενο είναι συνήθως πολύ περιορισμένο στις περισσότερες επιγραφές, αποτελούμενο από λίγα σύμβολα. Ο Evans στο σύνολό τους κατάφερε να ξεχωρίσει εξήντα διαφορετικά σύμβολα (54).

Στους περισσότερους σφραγιδολίθους, η γραφή εμφανίζεται πρισματικά σε τρίπλευρες ή τετράπλευρες επιφάνειες. Τα σύμβολα σε ορισμένους σφραγιδολίθους, ταυτίζονται με βασιλικά εμβλήματα. Ίσως να είναι καταγραφές βασιλικών τίτλων. Η θεματογραφία των συμβόλων παραπέμπει απευθείας στο παλαιοανακτορικό πολιτισμό. Συναντούμε ιερά σύμβολα, ζώα, φυτά, πλοία, όπλα, μουσικά όργανα κ.ά.

Η κατεύθυνση της γραφής φαίνεται να είναι κυρίως από αριστερά προς τα δεξιά, αλλά σε ορισμένα ευρήματα και από δεξιά προς τα αριστερά. Συχνά επίσης εμφανίζεται η βουστροφηδόν γραφή. Παρατηρήθηκε επίσης ένας ιδιότυπος αριθμητικός συμβολισμός. Οι μονάδες συμβολίζονται με ημισελήνους ή κάθετες γραμμές, οι δεκάδες με κουκίδες, οι εκατοντάδες με λοξές γραμμές και οι χιλιάδες με ρόμβους (Πετρόπουλος 43).

Στο σπήλαιο του Δικταίου ανακαλύφθηκε ένα ακόμη ενδιαφέρον εύρημα που φέρει ιερογλυφική γραφή. Πρόκειται για ένα θρησκευτικής χρήσης τραπέζι, με τρεις εσοχές στο πάνω μέρος. Ο Evans πιστεύει ότι

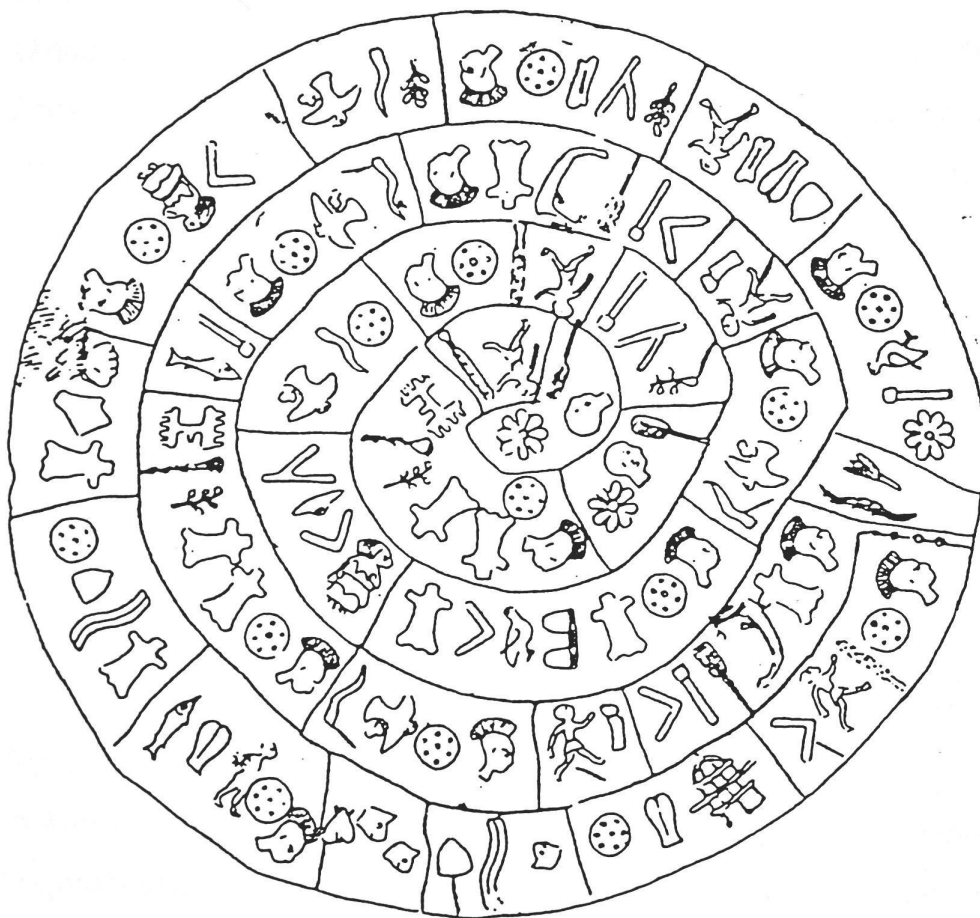
«η μελίκρητα προσφερόμενη με γλυκό κρασί και νερό, θα ταίριαζε σ' αυτή την περίπτωση» (Evans 61). Υπάρχει μια επιγραφή στο πάνω μέρος. Ένα κομμάτι της έχει καταστραφεί, ωστόσο ο Evans μπορεί να διακρίνει 15 χαρακτήρες, ενδεχομένως 4 λέξεις. Ο ίδιος πιστεύει ότι διαβάζεται από αριστερά προς τα δεξιά.

Τα ιερογλυφικά της Κρήτης δεν έχουν αποκρυπτογραφηθεί. Μένουν ακόμη ένα γοητευτικό μυστήριο για μας, ένας γρίφος για τους επιστήμονες που καλούνται να επιλύσουν. Τα ιερογλυφικά είναι μια γραφή που επιδέχεται εξέλιξη με τη διάδοσή της. Όταν η γραφή γίνεται σιγά-σιγά καθημερινή ανάγκη καταγραφής λογιστικών δεδομένων, τίτλων ιδιοκτησίας, πλούτου κλπ., είναι λογικό να εμφανίζει μια τάση προς απλοποίηση. Δεν υπάρχει χρόνος και χώρος για περιττές λεπτομέρειες. Η διαρκής επανάληψη μετατρέπει τις λεπτομερείς εικόνες αντικειμένων, σε συμβολικά σχέδια που σκοπό έχουν να περάσουν το μήνυμα με τον πιο εύκολο και γρήγορο τρόπο. Επίσης καθώς οι επιφάνειες που χαράσσονταν ήταν σκληρές, οι καμπύλες γρήγορα εγκαταλείφθηκαν κι έδωσαν τη θέση τους, στις γραμμές. Κάπως έτσι στη Κρήτη εμφανίστηκε η γραμμική γραφή. Στα ανάκτορα βέβαια, για περιορισμένα έγγραφα, ιδιαίτερης σημασίας η ιερογλυφική ήταν σε χρήση για εξέλιξη της γραμμικής. Ένα τέτοιο δείγμα ιερογλυφικών που χρησιμοποιούνταν παράλληλα με τη γραμμική Α', είναι ο δίσκος της Φαιστού.

Ο Δίσκος της Φαιστού

Το 1908, στη Φαιστό της Κρήτης, ο Ιταλός ανασκαφέας Λουίτζι Περνέ έκανε μια σπουδαία ανακάλυψη. Στα ερείπια του παλιού ανακτόρου βρήκε ένα δίσκο από ψημένο πηλό, ο οποίος ήταν καλυμμένος και από τις δύο όψεις με μια παράξενη ιερογλυφική γραφή. Το ενεπίγραφο αυτό αντικείμενο, που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, είναι το πιο ονομαστό, το πιο μυστηριώδες έγγραφο που ανακαλύφθηκε ποτέ στη Κρήτη. Πρόκειται για τον δίσκο της Φαιστού.

Εικόνα 3: Η Α΄ όψη του περίφημου Δίσκου της Φαιστού

Ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους ο δίσκος έγινε πασίγνωστος, είναι ότι περιέχει το αρχαιότερο εκτυπωμένο κείμενο στον κόσμο. Κάθε ένα από τα σύμβολα που απεικονίζονται αποτυπώθηκε στον πηλό, όταν ήταν ακόμη νωπός, με μια σφραγίδα. Πρόκειται για το πρώτο δείγμα τυπογραφίας.

Η διάμετρος του δίσκου είναι 16 εκατοστά και το πάχος του 1,27 εκατοστά. Η γραφή που φέρει στις δύο όψεις είναι σπειροειδώς εξελισσόμενη και κατά κοινή ομολογία των ερευνητών θα πρέπει να είχε αποτυπωθεί από την περιφέρεια προς το κέντρο. Αυτό αποδεικνύεται απ' το γεγονός ότι ορισμένα σημεία επικαλύπτουν ελαφρώς τα σημεία που βρίσκονται ακριβώς δεξιά τους. Προκύπτει λοιπόν το συμπέρασμα ότι προφανώς η γραφή διαβαζόταν από δεξιά προς τ' αριστερά. Είναι λογικό εξάλλου ο γραφέας να αποτυπώνει το κείμενο προς την φορά που αναμένεται κάποιος να το διαβάσει (Chadwick 73). Την άποψη αυτή ενισχύουν και οι μορφές των ιερογλυφικών που «κοιτάζουν» προς τα δεξιά. Η ερευνήτρια Έφη Πολυγιαννάκη γράφει επ' αυτού: «... Γνωρίζουμε, πως τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά διαβάζονται προς το πρόσωπο των ανθρώπων ή το ράμφος των πουλιών. Παρότι τα Αιγυπτιακά με τα Κρητικά ιερογλυφικά δεν έχουν σχέση, εντούτοις είναι πολύ πιθανό να υπήρξαν τέτοιου είδους αλληλεπιδράσεις» (252).

Ο δίσκος της Φαιστού χρονολογήθηκε περίπου το 1700 π.Χ., δηλαδή κατά τη διάρκεια της Νεοανακτορικής περιόδου του μινωικού πολιτισμού. Η χρονολόγηση όμως υπήρξε δύσκολη υπόθεση. Οι αρχαιολόγοι δεν αποκλείουν ο δίσκος να είναι πολύ παλαιότερος. Ο Pernier στο ίδιο δωμάτιο με το δίσκο, βρήκε και μια επιγραφή της γραμμικής α' γραφής. Μπορεί λοιπόν να εικάσει κανείς ότι οι δύο γραφές είναι σύγχρονες. Η ακριβής χρονολόγηση όμως παραμένει σχεδόν αδύνατη, καθώς η περιοχή από την οποία προέρχεται ο δίσκος είναι στρωματογραφικά διαταραγμένη. Συγκεκριμένα εκεί βρέθηκε μια

πήλινη λαβή από υδρία της ελληνιστικής περιόδου και ένα θραύσμα αγγείου μεταγενέστερο από τα μινωικά χρόνια. Αυτό δυσκολεύει το έργο των αρχαιολόγων.

Το πιο ενδιαφέρον ερώτημα σχετικά με το δίσκο της Φαιστού, ίσως να μην είναι «τι γράφει», αλλά από πού προέρχεται. Οι ερευνητές προσπάθησαν, κι ακόμα προσπαθούν, να λύσουν αυτό το αίνιγμα, χωρίς όμως να έχουν ανακαλύψει αδιάσειστες αποδείξεις που να αποδεικνύουν την προέλευση του δίσκου. Έτσι είναι επόμενο να υπάρχουν πολλές διαφορετικές υποθέσεις.

Ο Chadwick κρίνοντας από την μοναδικότητα του αντικειμένου, θεωρεί ότι είναι πολύ πιθανό να μην είναι κρητικής προέλευσης. Θα έπρεπε, όπως υποστηρίζει, να υπάρχουν κι άλλα εκτυπωμένα με σφραγίδες κείμενα, καθώς είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι το σύστημα αυτό υιοθετήθηκε για ένα μόνο κείμενο. Φυσικά δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν υπήρχαν πινακίδες τέτοιου είδους που με το πέρασμα των ετών καταστράφηκαν. Ακόμη όμως και οι σφραγίδες τέτοιων στοιχείων δεν βρέθηκαν, ούτε οι μήτρες στις οποίες κατασκευάστηκαν. Είναι λογικό όσο ο δίσκος παραμένει μοναδικός, να υποπτευθεί κανείς ότι πρόκειται για ένα αντικείμενο που μεταφέρθηκε στη Κρήτη από κάπου αλλού (Chadwick 70).

Εικόνα 4: Σύμβολα πάνω στο Δίσκο της Φαιστού

Ορισμένα από τα σύμβολα που τυπώθηκαν, παρέπεμψαν τους ερευνητές σε στοιχεία πολιτισμού άλλων λαών. Το ιερογλυφικό που απεικονίζει ένα παράξενο κτίσμα παρομοιάσθηκε με προσόψεις ταφών σκαλισμένων στους βράχους, του λαού των Λυκίων που ζούσαν στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία. Η λοφιοφόρος κεφαλή παρέπεμψε πολλούς στα χαρακτηριστικά κράνη των Φιλισταίων, μιας κρητικής φυλής που μετανάστευσε στην περιοχή της σημερινής Παλαιστίνης και έδρασε εκεί σε χρόνια πολύ μεταγενέστερα από τα μινωικά (Μαντινάος, *Φιλισταίοι & Ετρούσκοι* 11). Ξενικό επίσης έδειχνε το παρουσιαστικό της γυμνόστηθης γυναίκας σ' ένα από τα ιερογλυφικά. Ο Chadwick τονίζει χαρακτηριστικά ότι «το ένδυμα είναι εντελώς διαφορετικό από εκείνο που ευνοούνταν από τους Μινωίτες» (72-73). Παρόλα αυτά υπάρχει και ο αντίλογος.

Είναι γνωστό ότι η γυμνόστηθη γυναίκα είναι σύμβολο της Μινωικής Κρήτης. Το αποδεικνύουν τα πολυάριθμα αγάλματα και οι τοιχογραφίες που έφτασαν στα χέρια μας από εκείνη την εποχή, όπως «η θεά με τα φίδια». Η διπλή φούστα που φοράει η γυναίκα του ιερογλυφικού, θυμίζει έντονα μια πολύ όμοια φούστα που δείχνει να φορά μια γυναίκα σε τοιχογραφία της λεγόμενης «οικίας των Γυναικών» που βρέθηκε στο ακρωτήριο της Θήρας (Μινωική αποικία) (Μαντινάος, *Φιλισταίοι και Ετρούσκοι* 12).

Η λοφιοφόρος κεφαλή κατά τον Κωνσταντίνο Καλλιφατίδη παριστάνει τον θεό του φωτός, τον Φοίβο Απόλλωνα. Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι «αποτελεί μια ανθρωπομορφική απεικόνιση του ακτινοβόλου ηλιακού δίσκου, που διασώθηκε πολλούς αιώνες αργότερα στα νομίσματα της Ρόδου...» και συνεχίζει λέγοντας «είναι Φοίβος Κύνθιος, επειδή οι ακτίνες περιβάλλουν τον ηλιακό δίσκο σαν φωτεινοί κανθοί και από ετυμολογική άποψη οι λέξεις κανθός και κύνθος είναι όμοιες...» (31-32). Η Έφη Πολυγιαννάκη, ωστόσο, δεν συμμερίζεται αυτή την άποψη. Πιστεύει ότι η εικόνα του λοφιοφόρου

νεαρού ήταν πολύ οικεία στους Κρήτες. Αναφέρεται ιδιαίτερα στους Κουρήτες, ένα πανάρχαιο κρητικό φύλο, γνωστό από την ελληνική μυθολογία. Κατά τον μύθο οι Κουρήτες προστάτευσαν τον Δία όταν ήταν βρέφος από τον Κρόνο που ήθελε να τον καταβροχθίσει κάνοντας πολύ φασαρία με κραυγές και κρότους, ώστε το κλάμα του μωρού να μην ακουστεί. Η Πολυγιαννάκη λοιπόν πιστεύει ότι οι Κουρήτες της Κρήτης είχαν συγγένεια με τους Κουρήτες της Αιτωλίας, οι οποίοι όταν πολεμούσαν ηττούνταν από τους εχθρούς τους επειδή τους έπιαναν από τα μακριά τους μαλλιά. Άρχισαν τότε να ξυρίζουν το μπροστινό μέρος του κεφαλιού και ν' αφήνουν μαλλιά μόνο πίσω. Η Πολυγιαννάκη συνεχίζει, υποστηρίζοντας ότι οι Κουρήτες της Κρήτης είχαν συγγενικούς δεσμούς και με τους Κάβειρους της Σαμοθράκης οι οποίοι λάτρευαν τον θεό Αξιόκερσο. Το όνομα αυτό ετυμολογείται από το ρήμα *κείρω* = ψαλλιδίζω, κουρεύω (259-260). Τι σχέση όμως έχουν όλα αυτά με το ιερογλυφικό του δίσκου; Η Πολυγιαννάκη θεωρεί ότι όλα τα παραπάνω δεν είναι τυχαίες συμπτώσεις κι ότι οι Κρήτες ή τουλάχιστον κάποιες κρητικές φυλές είχαν το ιδιότυπο χτένισμα που απεικονίζει το εν λόγω ιερογλυφικό. Μια άλλη εκδοχή που προτείνει ο συγγραφέας Κώστας Δούκας, είναι πως το σύμβολο αυτό έχει σχέση με τους «ακροκόμους» Θράκες που αναφέρονται και στην Δ΄ ραψωδία της Ιλιάδας. Όπως αναφέρει, οι Θράκες ξύριζαν το κεφάλι εκτός από την κορυφή, όπου έδεναν την κόμη τους (170).

Τα 45 σύμβολα του δίσκου της Φαιστού ερμηνεύτηκαν εκτενώς, ένα-ένα, από πολλούς ερευνητές και ο καθένας παρουσιάζει τη δική του θεωρία. Η παρούσα εργασία δεν αποσκοπεί να αναλύσει όλες τις απόψεις που παρουσιάστηκαν για καθένα από τα 45 διαφορετικά ιερογλυφικά. Αναλύθηκαν παραπάνω τα σύμβολα που προξένησαν περισσότερη έκπληξη και διαφωνίες στην ερμηνεία τους.

Αμφότερες οι πλευρές του δίσκου καλύπτονται από 242 σύμβολα. Στην Α΄ πλευρά ο κατασκευαστής ήταν πιο προσεκτικός στην

αποτύπωση των σφραγίδων και πιο σχολαστικός στην τήρηση των ενδιάμεσων κενών. Επίσης στην Α΄ πλευρά τα σύμβολα είναι πιο βαθιά αποτυπωμένα απ' ό,τι στη Β΄. Μπορούμε να εικάσουμε ότι η Α΄ πλευρά γράφτηκε πρώτη και ότι ο γραφέας στη Β΄ πλευρά δεν πίεζε πολύ τις σφραγίδες για να μην χαλάσει την οπίσθια ήδη φτιαγμένη πλευρά. Τα σύμβολα διαρρυθμίζονται σε 61 ομάδες, η καθεμία διαχωρισμένη από γραμμές που σύρονται με το χέρι για να σχηματίσουν μια σειρά κουτιών. Το σημείο που ξεκινάει η γραφή στην περιφέρεια, υποδεικνύεται με μια κάθετη γραμμή με βαριές στιγμές πάνω της. Ο αριθμός των σημείων σε μια ομάδα ποικίλει από δύο έως επτά. Σε δεκατρείς περιπτώσεις το σημείο στο αριστερό άκρο μιας ομάδας έχει μια πλάγια κεραία που προστέθηκε από κάτω με μια γραφίδα (Chadwick 73). Μάλιστα αξίζει να πούμε ότι το σύμβολο του λοφιοφόρου άνδρα που προαναφέρθηκε, είναι το μόνο από τα σύμβολα του δίσκου το οποίο βρίσκεται αποκλειστικά στην αρχή ομάδας συμβόλων, στις 19 φορές που εμφανίζεται και συχνά συνοδεύεται από το σύμβολο του τροχού (Καλλιφατίδης 31). Όλα αυτά συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα οργανωμένο σύστημα γραφής.

Ο Chadwick υποστηρίζει ότι πρόκειται για ένα απλό συλλαβικό σύστημα. Το συμπεραίνει από τον αριθμό των συμβόλων που εμφανίζονται, τη συχνότητά τους, τον τρόπο που τοποθετούνται σε ομάδες και τον αριθμό τους σε κάθε ομάδα. Την άποψη αυτή συμμερίζονται οι περισσότεροι ερευνητές. Ο Κωνσταντίνος Καλλιφατίδης εντούτοις διαφωνεί. Θεωρεί αδικαιολόγητη τη χρήση τόσων ιερογλυφικών από τη μια πλευρά του δίσκου για μια συλλαβική γραφή. Ο ίδιος πιστεύει ότι πρόκειται για ιδεογραφία.

Ο δίσκος δεν μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί όσο παραμένει ένα μεμονωμένο έγγραφο. Αυτή είναι η αλήθεια γι' αυτό και καμιά από τις προσπάθειες αποκρυπτογράφησης δεν αναγνωρίστηκε επίσημα. Παρόλα αυτά έχει έρθει στο φως ένα εύρημα που φέρει γραφή που

από πολλούς χαρακτηρίστηκε συγγενική με αυτή του δίσκου της Φαιστού. Πρόκειται για τον πέλεκυ του Αρκαλοχωρίου.

Το σπήλαιο του Αρκαλοχωρίου στη Κρήτη αποτελούσε ιερό χώρο λατρείας στα μινωικά χρόνια. Εκεί βρέθηκαν τρεις αναθηματικοί πέλεκεις, ένας χρυσός, ένας αργυρός και ένας χάλκινος, από τους οποίους οι δύο πρώτοι φέρουν γραμμική Α' γραφή. Ο τρίτος πέλεκυς, ο χάλκινος, φέρει μια γραφή που μοιάζει περισσότερο με ιερογλυφική και κατά κάποιους ερευνητές μοιάζει πολύ με αυτή του δίσκου της Φαιστού. Συγκεκριμένα δύο κυρίως είναι τα σημεία που συσχετίστηκαν με το δίσκο: το ανθρώπινο προφίλ με το ιδιαίτερο χτένισμα, με την πολυσυζητημένη λοφιοφόρο κεφαλή του δίσκου (σημείο 2) και ο κορμός με το κλαδί με το σημείο 22 του δίσκου. Η ταύτιση των δύο γραφών σημαίνει βεβαίως αναγνώριση της μινωικής προέλευσης του δίσκου. Καθώς και οι δύο γραφές δεν έχουν αποκρυπτογραφηθεί, δεν είναι τόσο απλό να ταυτοποιηθούν. Ο Louis Godart πιστεύει ότι τον πέλεκυ χάραξε κάποιος που ήθελε να μιμηθεί την γραμμική Α' γραφή, χωρίς όμως να τη γνωρίζει. Ένας «κακός» γραφέας που γνώριζε την ιερή μινωική εικονογραφία και προσπάθησε να γράψει σε γραμμική Α' βλέποντας ενδεχομένως από κάποιον απ' τους άλλους λατρευτές. «Το αποτέλεσμα της προσπάθειας του ανώνυμου αυτού δημιουργού είναι αυτή η ψευδο-επιγραφή» (44).

Πάντως ο μινωικός κόσμος έδωσε τουλάχιστον ένα ακόμη αντικείμενο με σπειροειδώς διατεταγμένη γραφή, από την περιφέρειες προς το κέντρο. Είναι ένα χρυσό δαχτυλίδι, που βρέθηκε στον πριγκιπικό τάφο στο Μαύρο σπηλιό, κοντά στην Κνωσό. Ο δημιουργός χάραξε πρώτα μια γραμμή οδηγό, με βάση την οποία χαραχτήκαν τα 19 συλλαβογράμματα του κειμένου. Πρόκειται για γραμμική Α' γραφή.

Τα εικονιστικά σύμβολα του δίσκου αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα της Κρήτης. Το κλαδί ελιάς, ο πέλεκυς, το πλοιάριο, τα κέρατα του Ταύρου είναι όλα μινωικά σύμβολα. Έχουν γίνει πολλές

προσπάθειες σύγκρισης και ανεύρεσης ομοιοτήτων με τις άλλες δύο μινωικές γραμμικές γραφές. Υπάρχουν πράγματι κάποιες μικρές ομοιότητες με την γραμμική Α' γραφή. Οι δύο γραφές ήταν μάλλον σύγχρονες. Αυτό όμως δεν σημαίνει απαραίτητως ότι συγγενεύουν μεταξύ τους. Ο Louis Godart αναφέρει «...η συνύπαρξη δύο διαφορετικών γραφών στο μινωικό κόσμο συνδέεται πιθανώς με τη διαφοροποίηση των μηνυμάτων που έπρεπε να μεταδοθούν» (46). Ενδεχομένως το τυπογραφικό σύστημα του δίσκου, ο άριστης ποιότητας πηλός, τα λεπτομερή και προσεγμένα σύμβολα να υποδεικνύουν την σημαντικότητα που έχει το νόημα του κειμένου. Όσο για τη γραμμική Β' που είναι μεταγενέστερη των δύο παραπάνω γραφών εικάζεται από ορισμένους ότι αποτελεί μετεξέλιξη της ιερογλυφικής του δίσκου. Κάποια από τα σημεία της γραμμικής Β' μοιάζουν με απλουστευμένα ιερογλυφικά του δίσκου. Εφόσον όμως δεν μπορούμε να μεταφράσουμε το κείμενο, η υπόθεση αυτή εύκολα αμφισβητείται.

Απόπειρες ερμηνείας έχουν γίνει πολλές, ορισμένες από τις οποίες είναι αξιόλογες. Δυστυχώς όμως καμιά ως τώρα δεν φαίνεται να έπεισε την επιστημονική κοινότητα. Παρατίθενται ορισμένες ενδεικτικά. Κατά την Έφη Πολυγιαννάκη, το κείμενο αποτελεί την ιερή ικεσία ενός πολεμιστή προς μια άγνωστη θεότητα στην οποία ζητά μια ήρεμη ζωή στο νησί (333-336). Ο Κωνσταντίνος Καλλιφατίδης συμφωνεί στον θρησκευτικό χαρακτήρα του κειμένου, αλλά θεωρεί ότι πρόκειται για μια παράκληση στον Φοίβο και στη μητέρα του ώστε να μεσολαβήσουν και να ξεκινήσουν πλοία από την Κρήτη για τους Δελφούς (54-56). Ο Ντέρεκ Όλενροτ πάλι στη πρώτη πλευρά του δίσκου «διαβάζει» μια μνεία της Μυκηναϊκής ακρόπολης της Τίρινθας και την σχέση της με μια λατρευτική τοποθεσία του Δία. Υπάρχουν φυσικά και κάποιες αρκετά ακραίες ερμηνείες όπως αυτή του Γεράσιμου Καλογεράκη, που είναι πεπεισμένος ότι ο δίσκος της Φαιστού αποτελεί το χρονικό της

δημιουργίας του ανθρώπου από τον εξωγήινο Δία και άλλους διαστημικούς θεούς από το 23960 π.Χ. μέχρι το 21800 π.Χ. κατόπιν εντολής του Σείριου του απόλυτου θεού (38-39). Τα σχόλια είναι περιττά γι' αυτή την τελευταία ερμηνεία. Ο John Chadwick σχολιάζει σχετικά: «... ο δίσκος δεν μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί όσο παραμένει ένα μεμονωμένο έγγραφο. Μόνο μια σημαντική αύξηση στον αριθμό των επιγραφών θα επιτρέψει πραγματική πρόοδο προς μιας αποκρυπτογράφηση. Στο μεταξύ, πρέπει να συγκρατήσουμε την ανυπομονησία μας και να παραδεχθούμε ότι αν ο ίδιος ο βασιλιάς Μίνωας επρόκειτο να αποκαλύψει σε κάποιον σε όνειρο την αληθινή αποκρυπτογράφηση, θα ήταν εντελώς αδύνατο γι' αυτόν να πείσει οποιονδήποτε άλλον ότι η ερμηνεία του ήταν η μια και μόνη δυνατή λύση» (Chadwick 75).

Γραμμική Α΄

Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα πότε εμφανίστηκε η γραμμική γραφή στην Κρήτη. Οι περισσότεροι ερευνητές πιστεύουν ότι προέκυψε ως απλοποίηση των ιερογλυφικών, ωστόσο δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι, καθώς οι δύο γραφές συνυπάρχουν για μια μεγάλη χρονική περίοδο στον ίδιο χώρο όπως μαρτυρούν τα ευρήματα, χωρίς να αντικαθιστούν η μία την άλλη. Αυτό είναι ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει πολύ την επιστημονική κοινότητα.

Η γραμμική πάντως, καθώς αποτελεί ένα σύστημα γραφής πιο σύνθετο και ανεπτυγμένο από τα ιερογλυφικά, θα πρέπει να προέκυψε ως εξέλιξη ενός απλούστερου συστήματος γραφής. Παρά τους όποιους ενδοιασμούς, η κοινή παραδοχή των επιστημόνων θέλει τα ιερογλυφικά ή κάποιο συγγενικό εικονογραφικό σύστημα τελοσπάντων, ως πρόγονο της γραμμικής γραφής (Hooker 41).

Ο Evans ανακάλυψε δύο διαφορετικές μορφές γραμμικής γραφής στην Κρήτη, οι οποίες άνθισαν σε διαφορετικές περιόδους. Ονόμασε γραμμική Α΄ την προγενέστερη και γραμμική Β΄ την μεταγενέστερη. Με μια γενική εκτίμηση η γραμμική Α΄ τοποθετείται χρονικά μέσα στην παλαιοανακτορική περίοδο (2000 – 1700 π.Χ.).

Δείγματα αυτής της γραφής βρέθηκαν διασκορπισμένα σε όλη την Κρήτη, αλλά τα περισσότερα ανακαλύφθηκαν στην Αγία Τριάδα, μια περιοχή κοντά στη Φαιστό, που καταστράφηκε από φωτιά τον 15^ο π.χ. αιώνα. Το αρχείο αριθμεί 150 περίπου μικρές πήλινες πινακίδες, αρκετές από τις οποίες έχουν υποστεί φθορές από την πολυκαιρία, γεγονός που δυσκολεύει το έργο των ερευνητών. Οι καταγραφές μάλλον αφορούν δοσοληψίες ή γενικότερα λογιστικά ζητήματα. Άλλα ενεπίγραφα ευρήματα που φέρουν γραμμική Α΄ γραφή βρέθηκαν στο πρώιμο ανάκτορο της Κνωσού, στη Ζάκρο, στη Φαιστό κτλ.

Στην υπόλοιπη Ελλάδα ευρήματα αυτής της γραφής, ήρθαν στο φως στη Μήλο, Κέα, Θήρα, Κύθηρα, Νάξο, Βοιωτία, Σαμοθράκη, Λακωνία και στην Ιθάκη. Συγκεκριμένα στα Πηλικάτα της Ιθάκης, βρέθηκαν όστρακα που πάνω τους έφεραν γραμμική Α΄ γραφή, τα οποία χρονολογήθηκαν το 2700 π.χ. Μια ακόμη συγκλονιστική ανακάλυψη που ταρακούνησε συθέμελα πολλά κοινώς αποδεκτά ιστορικά δεδομένα είναι η ξύλινη πινακίδα στο Δισπηλιό της Καστοριάς.

Πρόκειται για μία ενεπίγραφη ξύλινη πινακίδα που βρέθηκε πρόσφατα στην περιοχή Δισπηλιό της Καστοριάς. Το συγκλονιστικό σε αυτήν την πινακίδα είναι ότι χρονολογήθηκε με τη μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακος (C^{14}) και προκύπτει ότι είναι 7.200 ετών! Είναι η μοναδική επιγραφή σε ξύλο αυτής της περιόδου και ίσως είναι η αρχαιότερη επιγραφή της Ευρώπης! Κάποιοι ερευνητές βρήκαν ομοιότητες της επιγραφής με την γραμμική Α΄ (Διογένους 8582-8584). Θα ήταν επιπόλαιο να σπεύσουμε σε μια τέτοια επιβεβαίωση, αφού ακόμη το εύρημα δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και παραδόξως δεν έχει προκαλέσει τις αναμενόμενες ενθουσιώδεις αντιδράσεις.

Γενικά παρατηρούμε ότι η γραμμική Α΄, υπήρξε ένα διαδεδομένο και ίσως παλαιότερο απ' ό,τι νομίζουμε, σύστημα γραφής. Ο λόγος που τα λείψανα που έχουμε είναι τόσο λίγα θα πρέπει να είναι η φθορά του χρόνου. Ο συνηθισμένος τρόπος γραφής εκείνης της περιόδου είναι το μελάνι σουπιάς πάνω σε κατάλληλες επιφάνειες, όπως δέρματα ζώων, υφάσματα, ξύλο, φοινικόφυλλα ή άψητο πηλό, ο οποίος εύκολα διαλύεται. Όλες αυτές οι φθαρτές ύλες δεν άντεξαν τη δοκιμασία των αιώνων. Τα πιο ευανάγνωστα και ανθεκτικά ευρήματα που έφθασαν στα χέρια των σύγχρονων ερευνητών είναι οι πήλινες πινακίδες που ψήθηκαν κατά τη διάρκεια κάποιας πυρκαγιάς στα μινωικά ανάκτορα. Η καταστροφή για τους μινωίτες υπήρξε σωτήρια για τη γραμμική Α΄, αλλά και για άλλες γραφές που κατάφεραν έτσι να διατηρηθούν

καλύτερα και να δώσουν φως στις γνώσεις μας για αυτόν τον αρχαίο πολιτισμό.

Η Έφη Πολυγιαννάκη πιστεύει ότι ένας άλλος λόγος για τον οποίο δεν μας έχουν σωθεί πολλά δείγματα της γραμμικής Α', είναι η έλλειψη μεγάλων ανακτορικών κέντρων, εκτός απ' την περιοχή της Κρήτης, πριν τα Μυκηναϊκά χρόνια (187). Πράγματι στην ηπειρωτική Ελλάδα δεν υπήρχαν ακόμη μεγάλα ανάκτορα που θα κρατούσαν αρχειοφυλάκια με αρχειακό-λογιστικό υλικό.

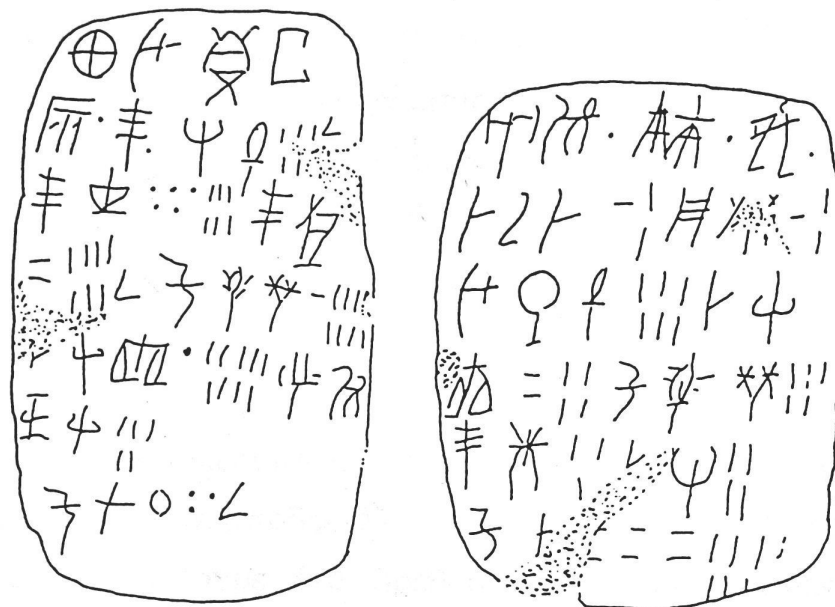
Η κατεύθυνση της γραμμικής Α' είναι από αριστερά προς τα δεξιά. Έχουν καταγραφεί 90 χαρακτήρες. Το αριθμητικό σύστημα έχει ομοιότητες με αυτό της μεταγενέστερης γραμμικής Β' αλλά και των ιερογλυφικών. Σε αντίθεση με την Β', η γραμμική Α' δεν έχει ακόμα αποκρυπτογραφηθεί.

Ο βασικός λόγος είναι η ανεπάρκεια στο υλικό που μας έχει σωθεί. Τα κείμενα των περιορισμένων επιγραφών σε πολλές περιπτώσεις είναι αποσπασματικά και συνήθως μικρής έκτασης. Ο λογιστικός χαρακτήρας του περιεχομένου τους δυσκολεύει ακόμη περισσότερο την κατάσταση γιατί αναφέρονται κυρίως τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια, πολλά από αυτά συντετημημένα. Επίσης αντίθετα με τα σωζόμενα κείμενα της γραμμικής Β', σ' αυτά της Α' δεν παρατηρούνται διαχωριστικές οριζόντιες γραμμές ανάμεσα στις εγγραφές γεγονός που μειώνει τη σαφήνειά τους. Συχνά μάλιστα οι λέξεις «σπάνε» στο τέλος της σειράς κι έτσι δυσκολεύει για έναν λόγο παραπάνω το ήδη δύσκολο έργο των ερευνητών.

Η προσπάθεια ανάγνωσης της γραμμικής Α' έγινε από πολλούς με τη βοήθεια της γραμμικής Β' που έχει ήδη αποκρυπτογραφηθεί. Οι δύο γραφές έχουν πολλούς συγγενικούς δεσμούς. Υπάρχουν αρκετά κοινά σύμβολα, αν και είναι επίσης πολλά τα μη κοινά. Τα ιδεογραφήματα που επίσης είναι παρόμοια μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη βασική ιδέα στο νόημα των επιγραφών σε γραμμική

A'. Το αριθμητικό σύστημα είναι το ίδιο, με μικρές διαφορές (Chadwick 56-57).

Εικόνα 5: Πινακίδες της γραμμικής Α'. Βρέθηκαν στην περιοχή της Αγίας Τριάδας

Είναι εφικτό και πολλοί το έχουν πράξει, να διαβαστούν ορισμένα σύμβολα της γραμμικής Α με βάση τη φωνητική αξία που έχουν, τα κοινά μ' αυτά σύμβολα σε γραμμική Β'. «Στο βαθμό που είναι δυνατό ν' αποδειχθεί αυτό, τονίζει ο Chadwick, τα αποτελέσματα είναι ενθαρρυντικά» (58). Η γλώσσα όμως μεταβάλλεται πολύ γρηγορότερα από την γραφή και συχνά οι φωνητικές αξίες των γραμμάτων αλλάζουν. Ο Chadwick στο βιβλίο του «Η Γραμμική Β και συγγενικές γραφές» παρατηρεί στα εγγεγραμμένα ονόματα προσώπων σε γραμμική Α, αφού πρώτα τα «διάβασε» με βάση το πρότυπο της

γραμμικής Β, την κατάληξη σε -υ. Στη γραμμική Β τα περισσότερα τελειώνουν σε -ο. Αυτό μπορεί να οφείλεται σε μία ξενική επιρροή, όπως ο ίδιος υποστηρίζει. Όλες αυτές οι αλλοιώσεις και οι συνεχείς αλλαγές δημιουργούν άλλους κανόνες στην ανάγνωση. Παράλληλα τα λίγα ευρήματα δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο τη συσχέτιση των δύο γραφών (59).

Με αυτή τη μέθοδο ανάγνωσης, δηλαδή με οδηγό τη γραμμική Β, ο καθηγητής Πύλ Φώρ διάβασε ένα όστρακο γραμμένο σε γραμμική Α' που βρέθηκε στην Ιθάκη, τη φράση «Η νύμφη μ' έσωσε». Η γραφή βρισκόταν γύρω από την παράσταση ενός πλοίου (Πολυγιαννάκη 190).

Η γραμμική Β' φωτίζει το δρόμο για την αποκρυπτογράφηση της γραμμικής Α. Χρειάζονται όμως πολλά στοιχεία ακόμα για να γίνει επισήμως εφικτό και αποδεκτό αυτό. Όπως όλες οι γραφές που μένουν στη σιωπή, ελπίζουμε ένα βρεθούν και άλλα ευρήματα που θα βοηθήσουν σ' αυτό το έργο.

Γραμμική Β΄

Μία άλλη μορφή γραμμικής γραφής, που εμφανίστηκε στον ελληνικό χώρο τον 15^ο αιώνα π.Χ. και ενδεχομένως ακόμη παλαιότερα, είναι η επονομαζόμενη απ' τον Evans, γραμμική Β΄.

Κατά τον Evans, η γραμμική Β΄ αν και έχει πολλά κοινά σύμβολα με την γραμμική Α΄, δεν μπορούμε σίγουρα να πούμε ότι αποτέλεσε την εξελιγμένη μορφή της. Φαίνεται να υπάρχει κάποια συγγένεια ανάμεσα στις δύο γραφές, αλλά η δομή τους παραμένει διαφορετική σε αρκετά σημεία και πολλά σύμβολα της γραμμικής Β΄ δεν εμφανίζονται ούτε καν σε κάποια μορφή, που θα μπορούσε να θεωρηθεί προγονική (78). Αυτό που μοιάζει βέβαιο είναι ότι η γραμμική Β΄ βαθμιαία εκτόπισε την γραμμική Α΄ στην Κρήτη αλλά και σε πολλές τοποθεσίες της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Πινακίδες, σφραγιδολίθοι και άλλα έγγραφα αντικείμενα σε γραμμική Β΄ βρέθηκαν στα ερείπια του παλατιού της Κνωσού αλλά και στα άλλα ανακτορικά κέντρα της Κρήτης. Το 1939 μία νέα ανακάλυψη έφερε στο φως άλλα δεδομένα. Στο κατεστραμμένο από πυρκαγιά Μυκηναϊκό παλάτι της Πύλου βρέθηκε από τους ανασκαφείς ένα αρχείο που περιείχε εκατοντάδες ψημένες πήλινες πινακίδες. Οι πινακίδες έφεραν γραμμική Β΄ γραφή. Ο αριθμός τους είναι πολύ μεγάλος για να πιστέψουμε ότι μεταφέρθηκαν από την Κρήτη. Τα ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η γραφή αυτή ήταν πιθανότατα σε χρήση στην Μυκηναϊκή Ελλάδα. Πινακίδες της γραμμικής Β΄ που βρέθηκαν και σε αρκετές ακόμη περιοχές του ηπειρωτικού χώρου, όπως αυτές της Τίρυνθας έρχονται να ενδυναμώσουν αυτό το συμπέρασμα.

Η γραμμική Β΄ είναι ένα μικτό σύστημα γραφής, που χρησιμοποιεί αριθμούς, ιδεογράμματα, και συλλαβικά σημεία, τα οποία αποτελούν τον κύριο όγκο των κειμένων. Το αριθμητικό σύστημα το οποίο αρχικά εντοπίστηκε από τον Arthur Evans, μέσα από τις μελέτες

των εγγράφων, προκύπτει ότι τελικά είναι δεκαδικό. Συχνά παρατηρείται μπροστά από μία σειρά αριθμητικών συμβόλων, να βρίσκεται ένα ιδεόγραμμα το οποίο προφανώς υποδηλώνει τι μετράνε οι αριθμοί (πρόβατα, μαλλί, λάδι κτλ). Επομένως αυτά τα σύμβολα είναι πιο προσιτά σε μία γενική κατανόηση του περιεχομένου τους. Το δύσκολο έρχεται με την ανάλυση των υπολοίπων συμβόλων. Αναγνωρίστηκαν 87 διαφορετικά σημεία, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι πρόκειται για συλλαβικό σύστημα. Με την αποκρυπτογράφηση της γραμμικής Β' για την οποία γίνεται αναφορά παρακάτω, τα 87 αυτά σύμβολα χωρίστηκαν σε 3 τάξεις: α) το βασικό συλλαβάριο της γραφής με τα πέντε φωνήεντα και τα δώδεκα σύμφωνα συνδυασμένα με κάθε ένα από αυτά τα πέντε φωνήεντα, β) μία κατηγορία προαιρετικών συμβόλων που χρησιμεύουν να δώσουν μεγαλύτερη ακρίβεια όπου χρειάζεται και γ) τα σημεία που παραμένουν αταύτιστα.

Η γραμμική Β', μία πανάρχαια γραφή των προγόνων μας ανακαλύφθηκε, μελετήθηκε και έπειτα από πολλές αξιόλογες προσπάθειες, αποκρυπτογραφήθηκε, φέρνοντας στο φως τις φωνές των Κρητών και των Μυκηναίων, ξυπνώντας ένα πολιτισμό που είχε πέσει σε νάρκη για αιώνες.

Στην αποκρυπτογράφηση συνέβαλε η άξια εργασία μεγάλων ερευνητών όπως της Alice Kober, του Emmet Bennett, του John Chadwick και φυσικά του Michael Ventris οποίος εντέλει κατάφερε να διαβάσει πρώτος την Γραμμική Β'. Το σημαντικό βήμα που έκανε η Alice Kober ήταν να χωρίσει σε τριάδες διαφορετικές μορφές ίδιων συμβόλων, παρατηρώντας εύστοχα ότι πρόκειται ενδεχομένως για διαφορετικές κλιτικές καταλήξεις. Η γραφή έτσι, φαίνεται ν' απεικονίζει μία γλώσσα με γραμματική και σύνταξη (Hooker 59).

*100 ΑΝΔΡΑΣ (VIR)		*121 ΚΡΙΘΗ (HORDEUM)		*145 ΜΑΛΛΙ (LANA)	
*102 ΓΥΝΑΙΚΑ (MULIER)		*122 ΕΛΑΙΑ (OLIVA)		*151 ΚΕΡΑΣ (CORNU)	
*104 ΕΛΑΦΙ (CERVUS)		*125 ΚΥΠΕΙΡΟΝ (CYPEROS)		*153	
*105 ΙΠΠΟΣ (EQUUS)		*129 ΑΛΕΥΡΙ (FARINA)		*155 ΡΗΧΟ ΑΓΓΕΙΟ	
*106' ΠΡΟΒΑΤΙΝΑ (OVIS')		*130 ΕΛΑΙΟΝ (OLEUM)		*158	
*106 ^m ΚΡΙΟΣ (OVIS ^m)		*131 ΟΙΝΟΣ (VINUM)		*159 ΥΦΑΣΜΑ (TELA)	
*107 ΑΙΓΑ (CAPER)		*140 ΧΑΛΚΟΣ (AES)		*162 ΧΙΤΩΝΑΣ (TUNICA)	
*108 ΧΟΙΡΟΣ (SUS)		*141 ΧΡΥΣΟΣ (AURUM)		*164	
*109 ΒΟΥΣ (BOS)		*142		*167	
*120 ΣΙΤΟΣ (GRANUM)		*144 ΚΡΟΚΟΣ (CROCUS)		*168	

Εικόνα 6: Ιδεογράμματα γραμμικής Β'

Ο Emmet Bennet που μελέτησε βαθιά τις πινακίδες της Πύλου, άφησε πίσω του ένα εξίσου σημαντικό και αξιομνημόνευτο έργο. Κατόρθωσε να κατανοήσει και να εξηγήσει πώς λειτουργεί το αριθμητικό σύστημα και ο τρόπος μέτρησης. Ακόμα ξεκαθάρισε ποια σύμβολα είναι παραλλαγές του ίδιου συμβόλου και ταξινόμησε τις πινακίδες της Πύλου σε κατηγορίες προσεγγίζοντας θεματικά, σε γενικές γραμμές το περιεχόμενό τους (Bennet 146-154).

Παρόλη τη μεγάλη αυτή προσπάθεια που κατέβαλλαν όλοι αυτοί οι αρχαιολόγοι, οι επιστήμονες και οι ειδικοί το μυστήριο της αποκρυπτογράφησης λύθηκε από ένα νεαρό ερασιτέχνη. Ο Michael Ventris, αρχιτέκτονας στο επάγγελμα, είχε γοητευθεί από τις μινωικές γραφές από την ηλικία των 18 ετών ακόμη, κι άρχισε να μελετά εντατικά το πρόβλημα της αποκρυπτογράφησης της γραμμικής Β΄ με επιμονή και ζήλο.

Με βάση τα θεμέλια που είχαν θέσει οι Kober και Bennet, ο Ventris διείσδυσε βαθιά στη ανάλυση της γραφής καθώς ελλείπει δίγλωσσων κειμένων, κάπου εκεί έπρεπε να βρει το κλειδί για την αποκρυπτογράφηση. Είχε την αίσθηση ότι η γραμμική Β΄ έπρεπε να έχει κάποια συγγένεια με την ετρουσκική και πορευόταν σ' αυτή την κατεύθυνση αλλά οι συνεχόμενες συμπτώσεις φωνητικής αντιστοιχίας με τα ελληνικά το ξάφνιασαν και τον έστρεψαν αλλού. Η λέξη για τον άντρα αντιστοιχούσε με το ελληνικό «κούρος», το αριθμητικό σύμβολο κοντά στους αριθμούς είχε τη φωνητική αξία «τόσος» και σε κάθε προσεκτικότερη προσέγγιση έβγαινε στο φως, η αρχαιότερη μορφή της ελληνικής γλώσσας. Ο Ventris τότε έκανε την περίφημη δήλωση «Η γλώσσα είναι ελληνική». Στην αρχή αυτή η εκδοχή βομβαρδίστηκε από αντιρρήσεις, αμφισβήτηση και σκεπτικισμό. Ο νεαρός αρχιτέκτονας δέχθηκε μία δυνατή αντίδραση και παρόλο το ζήλο του, οι λίγες γνώσεις του πάνω στην γλωσσολογία και την αρχαιολογία, δεν τον βοηθούσαν να εμβαθύνει περισσότερο και να αποδείξει ότι είχε δίκιο. Χρειαζόταν τη βοήθεια και τη στήριξη ενός ειδικού. Ο άνθρωπος που ζητούσε βρέθηκε στο πρόσωπο του John Chadwick, υφηγητή στα κλασικά στο Πανεπιστήμιο του Cambridge.

Ο Ventris έγραψε στον Chadwick για τη θεωρία του και τον βρήκε θερμό υποστηρικτή και ενεργό συμπαραστάτη. Μαζί εργάστηκαν σκληρά στην αποκρυπτογράφηση και αναλύοντας συλλαβικά τη

γραμματική δομή των λέξεων αποκάλυψαν σιγά σιγά την ελληνική γλώσσα που κρυβόταν στη γραμμική Β΄.

Η πειστική απόδειξη για την ελληνικότητα της γραμμικής Β βρέθηκε σε μία πινακίδα που ανασκάφτηκε στην Πύλο, την άνοιξη του 1953, από την αμερικανική αποστολή υπό τον Carl Blegen. Η πινακίδα αυτή, σχετικά μεγαλύτερη από τις άλλες, είχε εικόνες τρίποδων λεβήτων. Ο Blegen διάβασε την επιγραφή που υπήρχε στην πινακίδα, εφαρμόζοντας τις φωνητικές αξίες του Ventris στα σύμβολα και έκπληκτος συλλάβισε τη λέξη ti-ri-ro-de, δηλαδή την ελληνική «τρίποδες».

Τα ευρήματα συνέχισαν να δίνουν ελληνικές λέξεις επιβεβαιώνοντας και ισχυροποιώντας την ορθότητα της αποκρυπτογράφησης των Ventris και Chadwick.

Εκτός από τα καθαρά λογιστικά κείμενα, που δεν είναι άλλο παρά καταγραφές αγαθών, περιουσιακών στοιχείων και έγγραφα γαιοκατοχής, βρέθηκαν και θρησκευτικά κείμενα στην Κνωσό, την Πύλο και τη Θήβα. Στην Κνωσό συγκεκριμένα υπάρχουν πινακίδες που καταγράφουν τη διανομή ποσοτήτων λαδιού σε ιερά πρόσωπα και την αποστολή τους σε διάφορους τόπους. Βρέθηκε αναφορά στον «Δικταίο Ζεύ» προφανώς εννοείται ο Δίας που κυβερνάει το όρος Δίκη, στον Ποσειδώνα ακόμη και σε κάποιον Δαίδαλο. Η Κρητική παράδοση και ο ελληνικός πολιτισμός φαίνονται καθαρά σ' αυτές τις επιγραφές. Είναι μάλιστα αξιοθαύμαστο το γεγονός ότι γίνεται μνεία σε θεότητες του ελληνικού δωδεκαθέου σε τέτοιο βάθος χρόνου. Αναρωτιέται κανείς, ως που φθάνουν οι ρίζες της αρχαίας ελληνικής θρησκείας και παράδοσης;

Μία ακόμα ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια που έχει γίνει αφορμή για να γραφτούν πολλά βιβλία, αφορά ορισμένες λέξεις της γραμμικής Β΄ που στην αρχαϊκή αυτή μορφή τους συναντούνται και στα Ομηρικά έπη. Συγκεκριμένα σε γραμμική Β΄ εμφανίζεται η λέξη «λουτροχόος» η

οποία αναφέρεται στην Σ΄ραψωδία της Ιλιάδας: «οι δε λουτροχόον τρίποδ' ίστασαν εν πυρί κηλέω, εν δ' αρ υδωρ έχεαν, υπό δε ξύλα δαιον ελόντες» δηλαδή: «Εκείνοι λουτροχόο τρίποδα έστησαν σε πυρ λαμπαδωτό και μέσα νερό έχυναν και ξύλα παίρνοντας από κάτω έκαιγαν. Τη γάστρα του η φωτιά έζωσε και θερμαινόταν νερό» (Δούκας 145).

	ἄ	ἔ	ἰ	ο	υ
	δα	δε	δι	δο	δυ
	ια	ιε	ιο	ιυ	
	κα	κε	κι	κο	κυ
	μα	με	μι	μο	μυ
	να	νε	νι	νο	νυ
	ρα	ρε	ρι	ρο	ρυ
	qa	qe	qi	qo	
	ρα	ρε	ρι	ρο	ρυ
	σα	σε	σι	σο	συ
	ια	ιε	ιι	ιο	ιυ
	ωα	ωε	ωι	ωο	
	za	ze		zo	

Εικόνα 7: Το βασικό συλλαβάριο της γραμμικής Β΄

Οι πινακίδες της γραμμικής Β΄ που βρέθηκαν σε αναγνώσιμη κατάσταση και εν τέλει αποκρυπτογραφήθηκαν μας δίνουν εκτός των άλλων, κι ορισμένες ιστορικές πληροφορίες. Τα περισσότερα κείμενα βέβαια δεν έχουν καμία ένδειξη ημερομηνίας ή κάποιο έστω στοιχείο που να βοηθάει στη χρονολόγησή τους. Αυτό δυσκολεύει την εξαγωγή πληροφοριών και σε συνδυασμό με τον καθαρά λογιστικό χαρακτήρα των κειμένων, η προσπάθεια των ιστορικών δεν φέρνει πολλά και πλούσια αποτελέσματα. Ωστόσο μπορούν να εξαχθούν ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα που αφορούν τι παρήγαγε κάθε περιοχή και πόσο πλούσια και ακμάζουσα υπήρξε κάθε πόλη.

Στην Κνωσό, για παράδειγμα, ένα μεγάλο ποσοστό των πινακίδων που βρέθηκαν αφορούν πρόβατα και μαλλί. Φαίνεται ότι η παραγωγή αυτού του προϊόντος ήταν πλούσια και καλά οργανωμένη. Οι εργάτριες που έκλωθαν το νήμα δεν αναφέρονται ξεκάθαρα ως υπηρέτριες ή δούλες αλλά σίγουρα ήταν πρόσωπα χαμηλής κοινωνικής τάξης. Ο ρόλος του δούλου, δεν είναι ιδιαίτερα ξεκάθαρος κι ενδεχομένως αυτό να σημαίνει ότι είχε ακριβώς την ίδια έννοια που απέκτησε στη μεταγενέστερη Ελλάδα (Chadwick 46). Όσον αφορά τις κτηνοτροφικές δραστηριότητες των Κρητών έχουμε μνεία προβάτων, κατσικιών, χοίρων και βοδιών.

Στην Πύλο βρίσκουμε έγγραφα που δίνουν μία εικόνα του συστήματος διοίκησης. Αξιωματούχοι, στρατιώτες και άλλοι ακόλουθοι φαίνεται να το απαρτίζουν. Σε μία σειρά πινακίδων της Πύλου βρέθηκαν περιγραφές πολύτιμων αντικειμένων, σαν λίστες ιδιοκτησίας, που περιλαμβάνουν χρυσούς θρόνους, περίτεχνα κοσμήματα, τραπεζάκια από ελεφαντόδοντο κι άλλα αντικείμενα αξίας. Το γεγονός ότι αυτά τα πολύτιμα πράγματα δεν βρέθηκαν στις ανασκαφές δείχνει ότι πιθανόν οι αποθήκες του Παλατιού κάποια στιγμή λεηλατήθηκαν.

Στις πινακίδες της Πύλου αναφέρεται η ανάθεση της φρούρησης της παραλίας από στρατιώτες. Επίσης σε μία από τις γνωστότερες πινακίδες υπάρχει η αίτηση συμβολής χαλκού από αξιωματούχους σ' όλο το βασίλειο για την κάλυψη άμεσων στρατιωτικών αναγκών (Chadwick 43). Μήπως η Πύλος ετοιμαζόταν να δεχθεί κάποια επίθεση, ενδεχομένως από τη θάλασσα; Μήπως οι πινακίδες με τις απελπιστικές κακογραμμένες παρακλήσεις στους θεούς δείχνουν το φόβο ενός επικείμενου χτυπήματος; Μέχρι στιγμής μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε.

Το έργο της αποκρυπτογράφησης υπήρξε δύσκολο και για χρόνια παίδευε τους ερευνητές. Ακόμη και σήμερα εξακολουθούν να υπάρχουν ασαφή και σκοτεινά σημεία. Πολλές λέξεις παραμένουν άγνωστες. Ορισμένες από αυτές είναι ζωτικής σημασίας για τη σωστή απόδοση του νοήματος των κειμένων. «Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για λέξεις της αρχαίας ελληνικής που με την πάροδο των αιώνων έπαψαν να χρησιμοποιούνται» (Hooker 74). Η γλώσσα συνεχώς μεταβάλλεται. Ενδεχομένως να αντιμετωπίζουμε κάποια τοπική διάλεκτο που όσο κι αν θέλουμε είναι πολύ δύσκολο να ξαναζωντανέψουμε πλήρως έπειτα από 3.200-3.400 χρόνια!

Η προσπάθεια να κατανοήσουμε έναν πολιτισμό που ανάγεται σε τέτοιο βάθος χρόνου, εξαρτάται κυρίως από τα ευρήματα που φτάνουν στα χέρια μας. Ακόμη και η συστηματική τους μελέτη όμως δεν μπορεί να δώσει παρά μία κατά προσέγγιση εικόνα της ιστορίας εκείνης της εποχής.

Η Κυπρομινωϊκή γραφή – Το Κυπριακό συλλαβήριο

Η Κύπρος υπήρξε ένα ενεργό πολιτιστικό κέντρο από αρχαιοτάτων χρόνων. Τα τοπικά προαλφαβητικά συστήματα γραφής εμφανίστηκαν περί το 1500 π.Χ. και ήταν σε χρήση μέχρι και τα ελληνοιστικά χρόνια.

Η παλαιότερη επιγραφή σύμφωνα με τις ως τώρα ανακαλύψεις βρέθηκε το 1955 στην περιοχή της Εγκώμης. Πρόκειται για μία πήλινη πινακίδα, με τρεις σειρές γραφής, των οποίων τα σημεία παρουσιάζουν εμφανείς ομοιότητες με τις γραμμικές γραφές της Κρήτης. Ωστόσο η γραφή αυτή δεν μπορεί να ταυτιστεί ούτε με την γραμμική Α΄ ούτε με τη γραμμική Β΄. Προφανώς υπήρξε κάποια επιρροή της μινωικής γραφής στην Κυπριακή ή ακόμα πιθανότερα η Κυπριακή μάλλον προήλθε από κάποιο κρητικό σύστημα γραφής και στη συνέχεια εξελίχθηκε με τις τοπικές επιδράσεις και απέκτησε μία ιδιαίτερη μορφή. Έτσι η γραφή αυτή ονομάστηκε Κυπρομινωϊκή γραφή (Chadwick 63).

Η επικρατέστερη γνώμη είναι πως η Κυπρομινωϊκή έχει τις ρίζες της στη γραμμική Α΄. Αυτό δικαιολογείται εν μέρει χρονολογικά αν λάβουμε υπ΄ όψιν ότι η προαναφερθείσα επιγραφή που βρέθηκε στην Εγκώμη χρονολογείται περί το 1500π.Χ., όταν στην Κρήτη ήταν σε χρήση η γραμμική Α΄ και «αρκετά νωρίτερα απ΄ οτιδήποτε που ήταν γνωστό στη γραμμική Β΄» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο John Chadwick στο βιβλίο «Η γραμμική Β΄ και συγγενείς γραφές» (64).

Δεν είναι όμως όλοι υπέρμαχοι αυτής της άποψης. Ο Αντώνιος Σιγάλας θεωρεί ότι είναι πολύ πιθανό Αρκάδες άποικοι της Κύπρου, πριν την κάθοδο των Δωριέων να διέδωσαν την μινωϊκή γραφή στο νησί ενδεχομένως κατά την υστερομινωϊκή περίοδο (59). Υπάρχουν επίσης υποθέσεις κάποιας σημιτικής επίδρασης στη γραφή της Κύπρου, που κυρίως εστιάζονται στην μετεξελικτική πορεία της και όχι στην απαρχή της.

Οι περισσότερες σωζόμενες επιγραφές βρέθηκαν στον Κούριο και στην Εγκώμη. Οι πινακίδες της Κύπρου ήταν πιο ανθεκτικές στο χρόνο, καθώς σ' αντίθεση μ' αυτές της Κρήτης ψηνόταν σκόπιμα και έπειτα χαράσσονταν. Το εγγεγραμμένο κείμενο όμως είναι συχνά πολύ σύντομο δυσκολεύοντας έτσι τη δουλειά των ερευνητών. Εκτός από πήλινες πινακίδες βρέθηκαν κι έγγραφα αντικείμενα όπως μικρές πήλινες σφαίρες και κυλινδρικές ράβδοι που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε τι χρησίμευαν.

Η Κυπρομινωική γραφή δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί ακόμη. Τα σωζόμενα κείμενα είναι ολιγάριθμα αρκετά από αυτά αποσπασματικά και σύντομα. Ελλείψει δίγλωσσων επιγραφών είναι πολύ δύσκολα τα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση. Μόνο αν η αρχαιολογική σκαπάνη φέρει στο φως νέα βοηθητικά στοιχεία μπορούμε να ενδυναμώσουμε τις ελπίδες μας για ένα τέτοιο επίτευγμα.

Η γραφή της Κύπρου όμως δεν έμεινε στάσιμη. Εξελίχθηκε με το πέρασμα των χρόνων, με αποτέλεσμα τον 8^ο π.Χ. αιώνα να κάνει την εμφάνιση του το Κυπριακό συλλαβάριο. Η συλλαβική γραφή διατηρήθηκε σ' όλες τις ελληνικές πόλεις του νησιού ακόμη και κατά τη διάρκεια της κλασικής περιόδου αντιστεκόμενη πεισματικά στο ελληνικό αλφάβητο. Τα συλλαβογράμματα έπαψαν να χρησιμοποιούνται κατά τα ελληνιστικά χρόνια όταν η αχανής μακεδονική αυτοκρατορία διέδωσε το ελληνικό αλφάβητο στις κτήσεις της.

Το συλλαβάριο της Κύπρου αποκρυπτογραφήθηκε το 1871 από τον George Smith . Σε αυτό το επίτευγμα βοήθησαν ουσιαστικά κάποιες σύντομες επιγραφές που βρέθηκαν οι οποίες έφεραν το ίδιο κείμενο στην τοπική γραφή και σε ελληνικό αλφάβητο.

συλλαβαί φωνηέντων		συλλαβαί χειλιωῶν			
✱	α	‡	πα	βα	φα
✱	ε η ει	⚡	πε πη πει	βε βη βει	φε φη φει
✱	ι	∨	πι	βι	φι
∨	ο ω ου	∩	πο πω που	βο βω βου	φο φω φου
γ	υ	ϙ	πυ	βυ	φυ

Εικόνα 8: Τα φωνήεντα και τα χειλικά συλλαβογράμματα του Κυπριακού συλλαβαρίου

Πρόκειται λοιπόν για ένα συλλαβικό σύστημα παραπλήσιο με αυτό της γραμμικής Β'. όπως τονίζει ο Chadwick αυτό δεν οφείλεται μόνο στην κοινή προέλευση των δύο γραφών αλλά και στην χρήση τους για την απόδοση της ίδιας γλώσσας. Ο Α. Σιγάλας έχει διαφορετική άποψη. Υποστηρίζει ότι η κυπριακή γραφή δεν δημιουργήθηκε για να εκφράσει την ελληνική γλώσσα. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει παρατηρώντας κάποιες γραμματικές λεπτομέρειες στην ανάλυση των συλλαβογραμμάτων. Δεν γίνεται διάκριση μεταξύ μακρών και βραχέων συλλαβών ούτε μεταξύ ψιλών, μέσων και δασέων οδοντικών, γεγονός που δεν συμβαίνει στα ελληνικά (65).

Η κατεύθυνση της γραφής δεν είναι ίδια σε όλες τις επιγραφές. Συνήθως είναι από δεξιά προς τα αριστερά όμως υπάρχουν και έγγραφα όπου συναντάται κατεύθυνση από αριστερά προς τα δεξιά. Ο

Chadwick παρατηρεί ότι αυτό μπορεί να οφείλεται σε κάποια σημιτική επίδραση (60).

Το παλιότερο έγγραφο αντικείμενο σε Κυπριακή συλλαβική γραφή, βρέθηκε νοτιο-δυτικά στο νησί, σ' ένα αρχαίο τάφο. Είναι ένας χάλκινος οβελός στον οποίο διαβάζουμε από αριστερά προς τα δεξιά τη γενική ενός ελληνικού ονόματος, του ονόματος Οφέλτης. Η επιγραφή αυτή μπορούμε να πούμε ότι αποδεικνύει την μεγάλη αρχαιότητα του ελληνικού στοιχείου στο νησί της Κύπρου (Chadwick 66).

Η Κυπριακή συλλαβική γραφή κατάφερε να επιβιώσει για αιώνες. Κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου όμως παραγκωνίστηκε από το ελληνικό αλφάβητο. Προφανώς όλο και περισσότεροι είχαν δυσκολίες με τη χρήση και κατανόηση αυτής της τόσο παλιάς πλέον γραφής. Έτσι αρχίζουν να εμφανίζονται πολλά δίγλωσσα κείμενα, γραμμένα στα ελληνικά και στα κυπριακά.

Η μνήμη των Κρητών, των Μυκηναίων, των Κυπρίων και των άλλων λαών που έδρασαν στον ελληνικό χώρο την εποχή του χαλκού και ακόμα παλαιότερα, έμεινε ζωντανή μέσα από τις γραφές τους. Οι προαλφαβητικές γραφές μαρτυρούν το μεγάλο χρονικό βάθος, στο οποίο φθάνουν οι ρίζες της ιστορίας και του πολιτισμού στην Ελλάδα. Η αποκρυπτογράφηση της γραμμικής Β' «ξύπνησε» την αρχαιότερη μορφή της ελληνικής γλώσσας και απέδειξε ότι ο ερχομός του ελληνικού αλφαβήτου δεν αποτέλεσε την αυγή του ελληνικού πολιτισμού αλλά μία συνέχεια, μία εξέλιξη της ήδη υπάρχουσας λαμπρής πολιτιστικής παράδοσης.

ΜΕΡΟΣ 2°

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ

***Ανάθημα (αφιέρωμα) προς τον Ασκληπιό και την Υγεία με
δύο ανάγλυφα πόδια. Από την Αθήνα (1^{ος} αιώνας μ.Χ.)***

Προέλευση του ελληνικού αλφαβήτου. Σκοπιμότητες και συγκρούσεις

Από τη στιγμή που οι άνθρωποι εφηύραν τη γραφή, η μοίρα της ήταν συνεχώς να εξελίσσεται. Από τις απλές εικόνες, στην ιδεογραφία και από τα ιερογλυφικά στα συλλοβογράμματα η γραφή αναζητούσε την τελειοποίηση.

Η συλλαβική γραφή αναλύει τη γλώσσα που αποδίδει, σε συλλαβές. Ο συνδυασμός των συλλαβών δίνει τις λέξεις. Η γλώσσα όμως επιδέχεται και περαιτέρω ανάλυση, σε φθόγγους, που είναι τα απλούστερα φωνήματά της. Έτσι άρχισε να αποδίδεται κάθε φθόγγος ξεχωριστά μ' ένα γραπτό σύμβολο, γεννώντας το φθογογραφικό σύστημα γραφής, γνωστό ως αλφάβητο.

Το αλφάβητο σαφώς και υπερέχει από τα προγενέστερα συστήματα γραφής γιατί χρησιμοποιεί λιγότερα σύμβολα, τα γράμματα, αλλά δίνει ταυτόχρονα πολύ περισσότερες δυνατότητες έκφρασης και των πιο πολύπλοκων εννοιών. Τα γράμματα παίρνουν πλέον την απλούστερη δυνατή μορφή τους και είναι πιο προσιτά στην γραφή αλλά και στην ανάγνωση. Έτσι με τόσα πλεονεκτήματα οι περισσότερες γραφές που χρησιμοποιούνται σήμερα στον κόσμο είναι αλφαβητικές.

Το αλφάβητο ως εξελιγμένη μορφή γραφής για να υιοθετηθεί από ένα λαό πρέπει είτε να αποτελεί τελειοποιημένη συνέχεια ενός προϋπάρχοντος συστήματος γραφής του λαού αυτού, είτε να πρόκειται για δάνειο από κάποιον άλλο λαό με πιο ανεπτυγμένη γραφή.

Το ελληνικό αλφάβητο, έκανε την επίσημη εμφάνιση του στο 1^ο μισό του 8^{ου} αιώνα π.Χ. Η ευρέως αποδεκτή άποψη υποστηρίζει ότι τα γράμματα του αλφαβήτου είναι δανεισμένα από τη γραφή των Φοινίκων. Υπάρχει όμως και εντονότατος αντίλογος επ' αυτού που τα

τελευταία χρόνια συνεχώς αυξάνεται και προσπαθεί να αποδείξει την ελληνική προέλευση του αλφαβήτου.

Η παρούσα εργασία δεν αποτελεί ιστορική έρευνα, αλλά βιβλιογραφική παρουσίαση και έτσι οφείλει να εκφράσει και τις δύο όψεις του νομίσματος.

Ο καθηγητής φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Αντώνιος Σιγάλας έχει γράψει ένα αξιόλογο και ευρέως αναγνωρισμένο έργο, την «Ιστορία της ελληνικής γραφής». Σε αυτό υποστηρίζει ότι η ελληνική αλφαβητική γραφή είναι δανεισμένη. Αυτή είναι η άποψη των περισσοτέρων ιστορικών.

Κατά την παράδοση, ο Κάδμος έφερε από την πατρίδα του τη Φοινίκη, 16 γράμματα και τα διέδωσε στους Έλληνες. Προς τιμήν του τα φοινικικά γράμματα ονομάζονται αλλιώς και Κάδμια. Αυτή η ιστορία βέβαια δεν μπορεί να αποτελεί ιστορική πηγή αλλά σίγουρα δηλώνει πως στην πεποίθηση του λαού το αλφάβητο ήταν δανεισμένο (Σιγάλας 39).

Οι Φοίνικες σημίτες χρησιμοποιούσαν ένα σύστημα γραφής αποτελούμενο από 22 σύμβολα που το καθένα αντιπροσώπευε ένα σύμφωνο, ακολουθούμενο από ένα μη καθοριζόμενο φωνήεν. Η έλλειψη συμβόλων για τα φωνήεντα δεν αποτελούσε δυσκολία για εκείνους γιατί στις σημιτικές γλώσσες ο αναγνώστης τα συμπληρώνει εύκολα από τα συμφραζόμενα (Thompson 66). Οι Φοίνικες έμποροι και θαλασσοπόροι, στις συχνές επαφές τους με τους Έλληνες εικάζουμε ότι τους μετέδωσαν τη γραφή τους.

Η Ελληνική γλώσσα όμως που είναι πολύ διαφορετική από τη σημιτική, προφανώς προσάρμοσε τη γραφή στις ανάγκες της. Παρέλαβε τα σύμφωνα και πρόσθετε νέα γράμματα για τα φωνήεντα. Οι προσαρμογές και οι μεταλλάξεις συνεχίστηκαν για μεγάλο διάστημα έως ότου να πάρει το ελληνικό αλφάβητο την τελική μορφή του. Ο George Thomson στο βιβλίο «η ελληνική γλώσσα αρχαία και νέα»

υποστηρίζει μάλιστα ότι όταν το ελληνικό αλφάβητο ήταν ακόμη σε κατάσταση διαμόρφωσης, χωρίστηκε σε δύο μεγάλους κλάδους, σαν διαλέκτους, τον ανατολικό τύπο, δηλαδή το αττικό αλφάβητο που χρησιμοποιήθηκε στον Ελλαδικό χώρο και τον δυτικό τύπο που επικράτησε και εξαπλώθηκε στη Μεγάλη Ελλάδα (67).

Ο Σιγάλας για να τεκμηριώσει την ομοιότητα Ελληνικού και Φοινικικού αλφαβήτου στηρίζεται σε τρία επιχειρήματα: στη μορφή, τη διεύθυνση και τη διάταξη των γραμμάτων των δύο γραφών. Πράγματι η μορφή των γραμμάτων στις δύο γραφές εμφανίζει αρκετές ομοιότητες. Η διεύθυνση της γραφής στο αρχικό στάδιο δημιουργίας του ελληνικού αλφαβήτου είναι από δεξιά προς τ' αριστερά όπως στα φοινικικά, ενώ η διάταξη των γραμμάτων στο ελληνικό αλφάβητο, συμπίπτει με τη διάταξη των γραμμάτων στο σημιτικό.

Οι ομοιότητες είναι εμφανείς, όμως αυτό δεν αποδεικνύει ότι οι Φοινικές επηρέασαν τους Έλληνες στη γραφή τους. Η απόδειξη, σύμφωνα με τον Σιγάλα, τον Thomson και τους υπόλοιπους υπέρμαχους αυτής της άποψης βρίσκεται στα ονόματα των γραμμάτων. Τα ονόματα αυτά είναι σχεδόν όλα φοινικικές λέξεις και το νόημα τους απέδιδε την αρχική εικόνα που είχε κάθε γράμμα, όταν τα σημεία ήταν ακόμη ιερογλυφικά. Έτσι το άλφα προέρχεται από το σημιτικό άλεφ που σημαίνει κεφαλή κερασφόρου βοδιού. Το Βήτα από το μπεθ που σημαίνει σπίτι, το γάμμα από το γίμελ που σημαίνει καμήλα κ.ο.κ.

Οι ερευνητές που αντιμάχονται τη θεωρία του φοινικισμού προσπαθούν να αποδείξουν την αρχαιότητα του ελληνικού αλφαβήτου και αναζητούν την πατρότητα του στον ελληνικό χώρο.

Πρόσφατα ευρήματα σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας έρχονται να ενισχύσουν την ύπαρξη μιας γραφής παρόμοιας με το γνωστό μας αλφάβητο που ανάγεται πολύ πριν την υποτιθέμενη παραλαβή των φοινικικών γραμμάτων.

Συγκεκριμένα ο αρχαιολόγος Αδαμάντιος Σάμψων, ειδικευμένος στην Νεολιθική και Πρώιμη Χαλκοκρατία της Νότιας Ελλάδας και διακεκριμένος συγγραφέας και μελετητής έκανε μία σπουδαία ανακάλυψη, στα Γιούρα των Βόρειων Σποράδων.

Όπως δημοσιεύτηκε σε συνέντευξή του στο περιοδικό «Δαυλός» στο τεύχος Δεκεμβρίου 1998 ανασκάφτηκε όστρακο σ' ένα σπήλαιο του ερημονησιού, ενεπίγραφο με μια αρχαιότατη γραφή. Το όστρακο χρονολογήθηκε και ανάγεται την εποχή του 5000 π.Χ.!

Το σπήλαιο στο οποίο βρέθηκε το όστρακο είναι όπως το χαρακτηρίζει ο Σάμψων «εντυπωσιακό» καθώς έχει ιδιαίτερη διακόσμηση αλλά και πολλά ευρήματα της νεολιθικής περιόδου. Απεδείχθη όμως ότι η κατοίκησή του ξεκινάει από τη μεσολιθική περίοδο, δηλαδή από το 8500-6700 π.Χ. Το αποκορύφωμα των πολιτιστικών ενδείξεων είναι η ύπαρξη γραφής.

Όπως τονίζει ο αρχαιολόγος στο άρθρο αποκλείεται αυτά τα σύμβολα να μην είναι γραφή. Διακρίνονται καθαρά τα γράμματα Α, Υ, Δ. Σε ένα άλλο άρθρο, του ιδίου περιοδικού, τον Μάιο του 1997, ο Π.Ν. Κουβαλάκης εκφράζει την ιδέα ότι αυτά τα γράμματα συνθέτουν τη ρίζα της λέξης Αυδή, δηλαδή φωνή. Αυτή η λέξη όπως ο ίδιος αναφέρει συναντάται για πρώτη φορά στην «Θεογονία» αλλά και στην «Ιλιάδα».

Στην συνέντευξή του όμως ο Αδαμάντιος Σάμψων κάνει και άλλες σπουδαίες αποκαλύψεις. Αναφέρει ότι πολύ πρόσφατα βρέθηκε στη Μήλο ένα τεράστιο σύνολο ταφικών αγγείων της 3^{ης} χιλιετίας και συγκεκριμένα της πρωτοκυκλαδικής περιόδου. «Πολλά από αυτά τα αγγεία είχαν επάνω σύμβολα γράμματα που μοιάζουν καταπληκτικά με ελληνικά γράμματα Μ, Ν, Χ, Κ, Ξ, Π, Ο, Ε».

Όλες αυτές οι ανακαλύψεις ταραάζουν τα θεμέλια του φοινικισμού αλλά σίγουρα πρέπει ακόμη να αντιμετωπιστούν με επιφύλαξη. Η έρευνα, η συστηματική μελέτη και το επιστημονικό ενδιαφέρον των

ειδικών σίγουρα θα μας φέρει σε πιο σαφή και τεκμηριωμένα συμπεράσματα.

Αν τελικά η θεωρία που υποστηρίζει ότι το ελληνικό αλφάβητο προέρχεται από το φοινικικό, ταυτίζεται με την ιστορική αλήθεια, τότε προκύπτει ένα σημαντικό και εύλογο ερώτημα: -Ποια είναι η προέλευση του φοινικικού αλφαβήτου;

Πάνω σ' αυτό το θέμα ο Σιγάλας ερευνά τις ρίζες της γραφής των φοινίκων στη σφηνοειδή γραφή των Βαβυλωνίων. Το 1887 ανακαλύφθηκε στην Τελλ-ελ-Αμάρνα της Άνω Αιγύπτου ένα αρχείο από ενεπίγραφα όστρακα που αποτελούσαν τη διπλωματική αλληλογραφία των Βασιλέων της Χαναάν και της Συρίας και ανάγονται στα 1400 περίπου π.Χ. Η γραφή των πινακίδων είναι η σφηνοειδής βαβυλωνική. Φαίνεται λοιπόν η διπλωματική επίσημη γραφή της εποχής να είναι η σφηνοειδής. Οι Φοίνικες που συγγενεύουν και γειτονεύουν με τους Βαβυλώνιους θα μπορούσαν εύκολα να δανειστούν τη γραφή τους (Σιγάλας 4).

Ωστόσο οι δύο γραφές έχουν αξιοσημείωτες διαφορές. Η σφηνοειδής γραφή είναι λεξιγραφική, αναπαριστά δηλαδή λέξεις, ενώ η σημιτική καταγράφει μόνο τα σύμφωνα.

Επίσης η διεύθυνση της γραφής, ενώ για τη σφηνοειδή βαίνει από αριστερά προς τα δεξιά, για τη σημιτική βαίνει ανάποδα, από δεξιά δηλαδή προς τ' αριστερά. Τέλος η μορφή των γραμμάτων των δύο γραφών περισσότερες διαφορές παρά ομοιότητες παρουσιάζει.

Ο Σιγάλας συμπεραίνει και θεωρεί ότι είναι πολύ πιθανό το σημιτικό αλφάβητο να επηρεάστηκε από κάποιο μινωικό σύστημα γραφής. Την άποψη αυτή εξέφρασε πολύ νωρίτερα και ο Evans όταν μελετούσε τις Κρητικές ενεπίγραφες πινακίδες (Evans 14).

Αν ισχύει ο παραπάνω ισχυρισμός τότε έχουμε να κάνουμε με ένα είδος ανακύκλωσης της γραφής στον ελληνικό και ευρύτερο Μεσογειακό χώρο.

Το ζήτημα του αλφαβήτου έχει προκαλέσει αναρίθμητες συγκρούσεις ανάμεσα στους ερευνητές. Οι αμερόληπτοι ιστορικοί που αναζητούν απλά την αλήθεια, δεν ξεκινούν υποκειμενικά προσπαθώντας να βρουν τρόπους να στηρίξουν την άποψη στην οποία πρόσκυνται, αλλά ερευνούν όλα τα ενδεχόμενα. Υπάρχουν όμως και αυτοί που δρουν με βάση την ιδεολογία και τις σκοπιμότητές τους.

Αυτοί που στηρίζουν την φοινικική προέλευση του αλφαβήτου έχουν κατηγορηθεί ως ανθέλληνες και φιλοσημίτες. Από την άλλη, οι πολέμιοι αυτής της άποψης χαρακτηρίστηκαν φανατικοί εθνικιστές. Είναι εύκολο πράγματι κάποιος ανάλογα με τα πιστεύω του, να παραταχθεί στη μία ή στην άλλη πλευρά.

Ο στόχος των ερευνητών πρέπει να παραμένει η ιστορική αλήθεια. Εξάλλου ακόμη κι αν το αλφάβητο ήταν δανεισμένο από τους Φοίνικες, οι Έλληνες το τροποποίησαν, το εμπλούτισαν και το προσαρμοσαν στην ελληνική γλώσσα με τέτοιο τρόπο ώστε δημιούργησαν ουσιαστικά ένα νέο, δικό τους, σύστημα γραφής.

Τα προεुकλείδεια αλφάβητα – Τοπικά χαρακτηριστικά, διαφοροποιήσεις και αλληλεπιδράσεις

Όταν το ελληνικό αλφάβητο ήταν ακόμη στα αρχικά στάδια της διαμόρφωσής του, δεν αποτελούνταν μόνο από τα γνωστά σε μας 24 γράμματα.

Στις παλαιότερες επιγραφές του αλφαβήτου που μας έχουν σωθεί εμφανίζονται και κάποια άλλα γράμματα, που έπαψαν αργότερα να χρησιμοποιούνται. Αυτά είναι το δίγαμμα Ϝ , το κόππα Ϙ , το σαν που μοιάζει με το σίγμα και το σανποί Ϛ , ένα σύμπλεγμα του σαν και του πεί. Άλλο ένα τέτοιο γράμμα, για το οποίο ελάχιστες αναφορές υπάρχουν, είναι το φοινικικό γιώτ-jod.

Όπως μας αναφέρει ο Αρβανιτόπουλος, οι ελληνικές επιγραφές διαιρούνται από τους επιστήμονες σε Προεुकλείδεις, δηλαδή αυτές που ανήκουν χρονολογικά πριν το 403 π.Χ. όταν επικράτησε επί άρχοντος Ευκλείδου το ιωνικό αλφάβητο, και Μετεुकλείδεις, τις μεταγενέστερες αυτής της χρονολογίας (47).

Με οδηγό τις Προεुकλείδεις επιγραφές που έχουν σωθεί εντοπίστηκαν τέσσερα κύρια, τοπικά, ελληνικά αλφάβητα, τα οποία ονομάστηκαν Προεुकλείδεια αλφάβητα και ήταν σε χρήση και στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις. Πρόκειται για τα εξής:

- α) Αττικονησιωτικό ή κρητικό
- β) Ιωνικό ή αλφάβητο της Μιλήτου
- γ) Κορινθιακό
- δ) Χαλκιδικό αλφάβητο

Το Αττικονησιωτικό κατά Αρβανιτόπουλο ή Κρητικό κατά Σιγάλα, χρησιμοποιούνταν στην Αττική, στην Αίγινα, στην Κέα, στη Σίφνο, στη Θάσο, στην Πάρο, στην Δήλο, στη Νάξο, στη Μήλο, στην Κυρήνη, στη Θήρα, στην Κρήτη και σε ορισμένες περιοχές της Μακεδονίας.

Αποτελούνταν από 21 γράμματα μαζί με το κόππα, χωρίς τα Φ, Χ, Ψ και Ξ. Μόνο στην Αττική χρησιμοποιούσαν το Φ και το Χ. Στα νησιά διατηρούνται κάποιες ιδιαιτερότητες: το Ξ και το Ψ γράφονται διγράμματα, δηλαδή ΚΣ και ΠΣ. Στην Αττική πάλι εμφανίζονται διγράμματα, αλλά το Ξ ως ΧΣ και το Ψ ως ΦΣ.

Το αττικό αλφάβητο διακρίνεται σε τρεις χρονικές περιόδους: α) Στο αλφάβητο των χρόνων του Περικλέους (450-405 π.Χ.), β) στο Σολώνειο (600-450 π.Χ.) και γ) στο Προσολώνειο (850-600 π.Χ.) σύμφωνα πάντα με τη διάκριση του Αρβανιτόπουλου (47).

Εικόνα 9: Μολύβδινος αλτήρας από την Ελευσίνα. Η γραφή είναι σε αττικό αλφάβητο

Το Ιωνικό ή της Μιλήτου ήταν σε χρήση στις εξής περιοχές: στη Μίλητο, στη Λέσβο, στη Νεάνδεια, στην Άσσο και άλλες πόλεις της Αιολίδας, στη Χίο, στη Φώκεια, στα Άβδηρα, στον Κολοφώνα, στη Σάμο, στην Έφεσο και γενικά στη Μ. Ασία, στην Αμοργό, στη Σαμοθράκη, στη Ρόδο, στην Κύπρο και σε πολλές ακόμη περιοχές.

Το Ιωνικό αλφάβητο, το οποίο και επικράτησε των υπολοίπων για λόγους που θ' αναφερθούν παρακάτω, χρησιμοποιούσε 24 γράμματα τα οποία όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σιγάλας «... τότε ανταπεκρίνετο καθ' ολοκληρίαν προς την αξία των φθόγγων του προφορικού λόγου» (110). Η μορφή τους είχε βελτιωθεί σημαντικά, σε σχέση με τα άλλα αλφάβητα. Έχουμε τρία δασέα θ, φ και χ, τρία διπλά ζ, ξ και ψ και τα μακρά φωνήεντα η και ω. Ήταν ένα σύστημα γραφής προσαρμοσμένο πλήρως προς τη φωνητική της ιωνικής διαλέκτου.

Εικόνα 10: Χάλκινο αγαλματίδιο λαγού από τη Σάμο, γραμμένο σε ιωνική γραφή. Φυλάσσεται στο Βρετανικό μουσείο

Το Κορινθιακό αλφάβητο χρησιμοποιούνταν στην Κέρκυρα, στη Λευκάδα, στο Ανακτόριο, την Αμβρακία γενικά στην περιοχή της Πελοποννήσου και σε αρκετές περιοχές της Μεγάλης Ελλάδας. Τα γράμματα και σ' αυτό το σύστημα είναι 24. Μια ιδιαιτερότητα σ' αυτό το αλφάβητο είναι ότι το σίγμα, συχνά εμφανίζεται στραμμένο προς τα

κάτω, κάπως έτσι Μ. Στα φοινικικά το σίγμα συνήθως συναντάται στραμμένο προς τα πάνω δηλαδή έτσι W (Αρβανιτόπουλος 136).

ΜΑΜΑΤΟΔΒΑΡΜΣΑΔΑΧΑΡΟΠΟΜΤΟΜΔΟΓΒ
ΜΒΛΑΒΛΑΓΑΓΓΟΓΒΜΑΓΛΑΣΜΒΛΑΓΜ
ΣΜΒΠΑΡΑΘΘΟΣΟΡΘΟΣΑΣΜΣΠΟΠΟ
ΥΑΥΥΑΥΑΜΒΓΟΜΟΤΜΑΤΑΥΑΥΟΤΥΒΤΜΣΑΥ

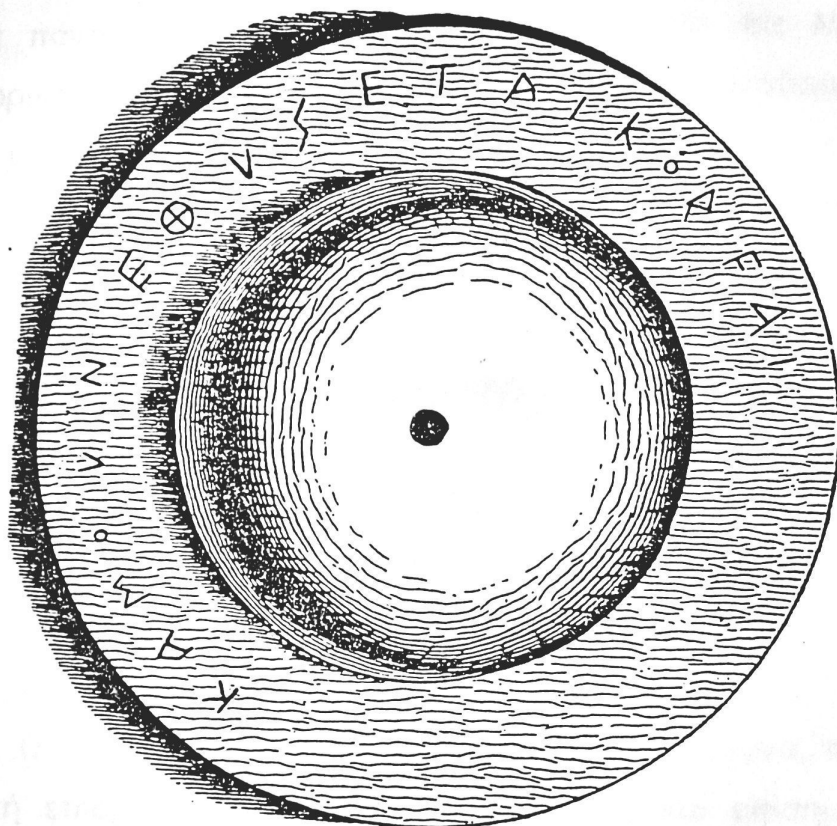
Εικόνα 11: Επιτύμβια στήλη με γραφή του Κορινθιακού αλφαβήτου που βρέθηκε στην Κέρκυρα

Το Χαλκιδικό αλφάβητο ήταν διαδεδομένο στη Χαλκίδα, στην Ερέτρια, στην Κάρυστο, στην Κύμη, στις περισσότερες πόλεις της Πελοποννήσου, στη Θεσσαλία, στην Ιθάκη, στην Κεφαλονιά, στη Μεγάλη Ελλάδα και στη Μακεδονία.

Η γραφή του Χαλκιδικού αλφαβήτου, όπως θ' αναφερθεί σε επόμενη ενότητα, μεταδόθηκε πολύ νωρίς στους ντόπιους Ιταλικούς λαούς και επηρέασε τη γραφή τους καθοριστικά. Είχε σε χρήση 25 γράμματα μαζί με το Φ και χωρίς το Ξ.

Οι λόγοι αλληλεπίδρασης των τοπικών αλφαβήτων μπορεί να είναι πολλών ειδών.

Εικόνα 12: Χάλκινο κύμβαλο που βρέθηκε στην Αρκαδία. Φέρει σύντομη γραφή σε Χαλκιδικό αλφάβητο

Υπάρχουν σαφώς πολιτικοί λόγοι για τους οποίους ένα σύστημα γραφής επηρεάζει κάποιο άλλο τοπικό αλφάβητο. Ένα παράδειγμα αποτελεί το Κορινθιακό αλφάβητο, το οποίο επηρεάστηκε από το Ιωνικό καθώς ο τύραννος Περίανδρος της Κορίνθου και ο τύραννος Θρασύβουλος της Μιλήτου ήρθαν κοντά, εξυπηρετώντας τις πολιτικές τους σκοπιμότητες (Σιγάλας 109).

Άλλος ένας λόγος επιρροής της γραφής είναι οι εμπορικές συναναστροφές ανάμεσα σε δύο πόλεις, μέσα από τις οποίες γίνεται ένα πλησίασμα και μια πολιτιστική αλληλεπίδραση.

Ο Σιγάλας θεωρεί ότι η γραφή δεν διαδίδεται ως απλά σημεία, αλλά πάντοτε σε συνδυασμό με κείμενα (109). Με λίγα λόγια οι εμπορικοί δεσμοί και οι πολιτικές συνθήκες επηρεάζουν μια γραφή όταν μπορούν να μεταδώσουν αγαθά του πολιτισμού.

Τον χρυσό αιώνα του Περικλή, την ύψιστη περίοδο ακμής για την Αθήνα, θα περίμενε κανείς ότι το αττικό αλφάβητο θα επικρατούσε, τουλάχιστον στις πόλεις των συμμάχων. Ωστόσο αυτή είναι η περίοδος που παρακμάζει και απορροφάται πλήρως από το ιωνικό αλφάβητο, το οποίο εν τέλει επικρατεί.

Η επίδραση της γραφής της Μιλήτου, οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος, στην διάδοση της ιωνικής λογοτεχνίας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Σταδιακά τα λογοτεχνικά έργα είτε ιωνικής πατρότητας, είτε όχι, καθιερώνεται, να γράφονται με το αλφάβητο της Μιλήτου.

Ωστόσο στις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα, παρατηρείται ιωνική επίδραση και σε νομικά, διοικητικά και επίσημα έγγραφα. Σωζόμενες επιγραφές που αποτελούν αναφορές για τη διοίκηση του ιερού της Δήλου είναι γραμμένες στο Ιωνικό αλφάβητο.

Η πολυμορφία του αλφαβήτου, αυτή την περίοδο παρατηρούμε ότι περιορίζεται, καθώς το αλφάβητο τείνει προς σταθεροποίηση. Η γραφή της Μιλήτου σύντομα θα καθιερωθεί σε όλες ή τουλάχιστον τις περισσότερες ελληνικές πόλεις, ανοίγοντας μια νέα εποχή στην ελληνική γραφή.

Η οριστική επικράτηση του Ιωνικού αλφαβήτου: το αλφάβητο του Αρχίνου

Την τελική επικράτηση των 24 γραμμάτων του ιωνικού αλφαβήτου, την οφείλουμε στον άγνωστο για τους περισσότερους, Αρχίνο. Σύμφωνα με τον επιγραφικό και λόγιο Αρβανιτόπουλο (42) ο Αρχίνος ήταν ένας ρήτορας, πολιτικός, συγγραφέας και στρατηγός των Αθηνών, πιθανόν γιος του στρατηγού Μυρωνίδη και έζησε κατά το δεύτερο έτος της 94^{ης} Ολυμπιάδας, στην Αθήνα επί του άρχοντα των Αθηνών Ευκλείδη.

Ο Αρχίνος λοιπόν υπέβαλε πρόταση στην εκκλησία του δήμου, να καθοριστούν μόνιμα και σταθερά τα 24 γράμματα του αλφαβήτου στη γραφή των επισήμων εγγράφων και στη διδασκαλία των παιδιών. Η πρότασή του έγινε δεκτή και καθιερώθηκε ως νόμος. Αυτό συνέβη το 403 π.Χ. και έκτοτε το ελληνικό αλφάβητο έχει διατηρήσει σε χρήση τα 24 γράμματα που ευρέως γνωρίζουμε. Ο νόμος αυτός, θα μπορούσαμε να πούμε ότι σηματοδοτεί την γέννηση του συστήματος γραφής που οι Έλληνες χρησιμοποιούν τα τελευταία 2.407 χρόνια, παρά τις παραλλαγές και τις επιδράσεις που υπέστη κατά τη διάρκεια τόσων ετών.

Ο Αρβανιτόπουλος εντοπίζει την πληροφορία αυτή στα αρχαία κείμενα του Θεόπομπου, στο λεξικό του Σουΐδα και στα γραπτά του Μιχαήλ Αποστόλιου (43).

ΑΒΓΔΕ	ΙΗΘΙ	ΚΛΜΝΞ	Ο	ΠΡΞΤΥΦΧΥ	Ω	1 Αρχίνου
ΑΒΛΔΕ	ΙΗΘΙ	ΚΙΜΝΧΞ	Ο	ΠΡΞΤΥΦΧΦΞ		2 Περι- κλήσειον
ΑΒΛΔΕϜϜ	ΙΗΘΙ	ΚΙΜΝϙζ	Ο	ΠΡΞΤΝΘ+ΘΞ		3 Σελή- νισιον
ΑΒΛΔϜϜ	ΙΘ	ΣΚΙΜΜϙζ	Ο	ΦΠΡΞΤΝΘ+ΘΞ		4 Περικ- λήσειον
ΑΒΓΔΕ	ΙΗΘΙ	ΚΛΜΝΞ	Ο	ΠΡΞΤΝΦΧΥ	Ω	5 Περικ- λήσειον
ΑΓCDB	ΑΙΘ	ΣΚΛΜΝΞ	Ο	ΦΠΡΜΤΝΘ+V		6 Κοριν- θίων
ΑΒCDE	ΙΗΘΙ	ΚΙΜΝΧ	Ο	ΦΠΡSΤΝΘVΧ		7 Χελσι- θίων

Εικόνα 13: Τα γράμματα του αλφαβήτου του Αρχίνου και η σύγκρισή τους με τα άλλα Προευκλείδεια αλφάβητα

Η χρήση του αλφαβήτου κατά την αρχαϊκή περίοδο

Η πρώιμη ελληνική γραφή ασφαλώς δεν ήταν κατανοητή μόνο σ' ένα κύκλο ειδικών: Οι ανάγκες τις καθημερινής ζωής, τα έγγραφα, οι λογαριασμοί, οι εμπορικές συναλλαγές, ευνοούσαν τη χρησιμοποίηση της γραφής από ένα ευρύτερο κύκλο. Δεν μας έχουν σωθεί έγγραφα τέτοιου χαρακτήρα, πιθανότατα επειδή ήταν καταγεγραμμένα σε φθαρτές ύλες, όπως ο πάπυρος και η περγαμηνή (Σιγάλας 112).

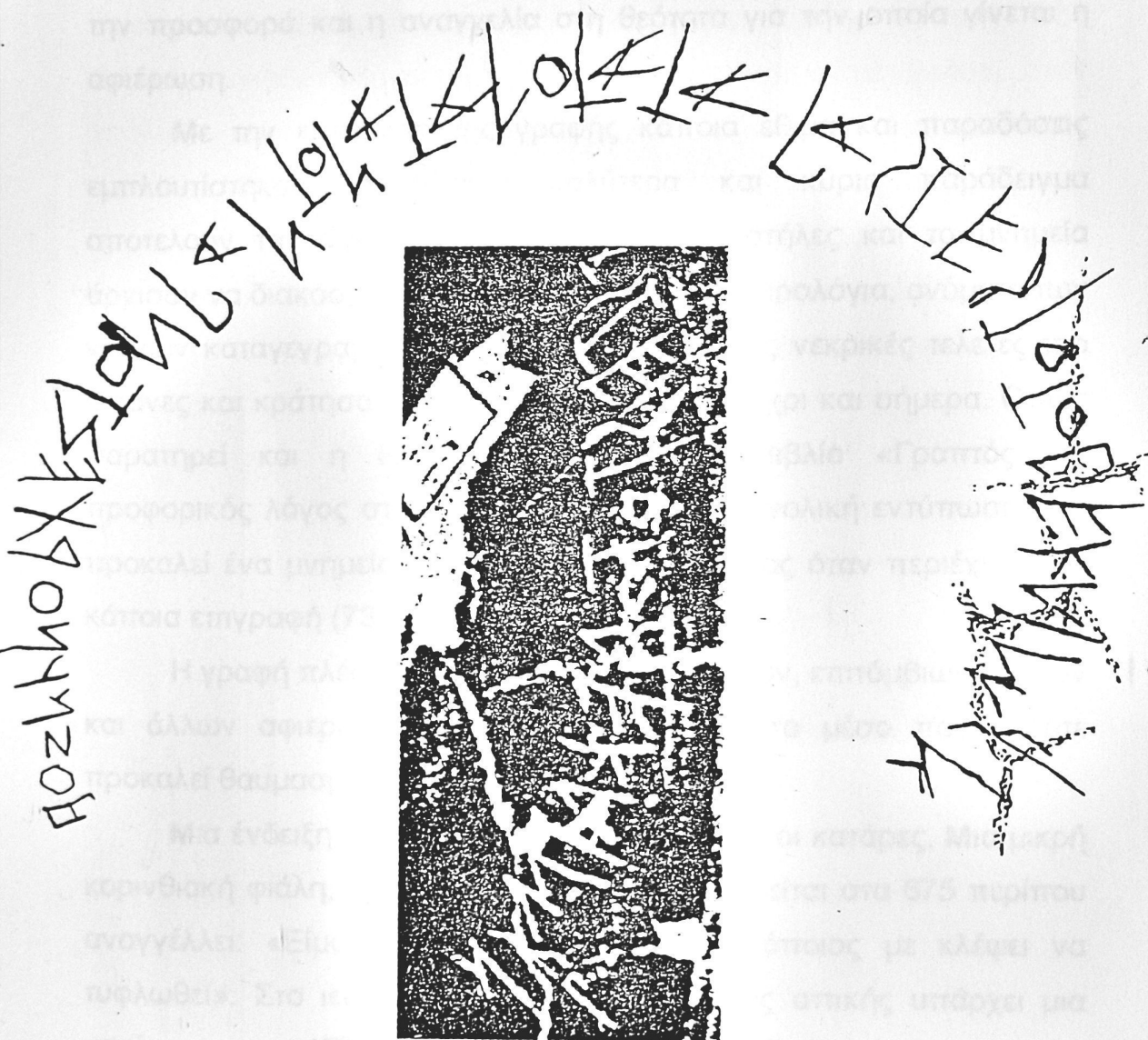
Υπάρχουν πολλές αποδείξεις για την ευρεία χρήση του αλφαβήτου. Από τ' αφιερώματα και τις λέξεις που στολίζουν και πλαισιώνουν τις ζωγραφίες των αγγείων έως τις δημόσιες επιγραφές προς τους πολίτες, φαίνεται ότι οι εγγράμματοι αποτελούν σημαντικό και διαρκώς αυξανόμενο μέρος του λαού.

Μια από τις πρωιμότερες χρήσεις του αλφαβήτου είναι αυτή που αφορά την προστασία των περιουσιών. Η παλαιότερη επιγραφή τέτοιου είδους βρέθηκε στις Πιθηκούσες και χρονολογείται το 740 περίπου π.Χ. Είναι ένα θραύσμα αγγείου που αναγγέλλει ότι ανήκει σε κάποιον: «Είμαι του [κι ένα όνομα στη γενική]». Από την ίδια περιοχή βρέθηκε άλλη μια παρόμοια αναγγελία ζωγραφισμένη σ' ένα κρατήρα που γράφει: «[ένα όνομα]... με έκανε» και πρόκειται για την πρώτη υπογραφή αγγειοπλάστη.

Η γραφή σε ορισμένες περιπτώσεις αναπαράγει το είδος της ποιητικής δημιουργίας που, προφανώς υπήρξε και πριν την έλευση του αλφαβήτου. Ένα περίφημο εύρημα από την νότια Ιταλία, το λεγόμενο «Κύπελλο του Νέστορος» έχει γραμμένους ίσως με λίγη δόση ειρωνείας ή καυστικότητας, τους εξής στίχους: «Είμαι το υπέροχο κύπελλο του Νέστορα. Όποιος πιει από το κύπελλο αυτό, θα τον καταλάβει ο πόθος της πανέμορφης, στεφανωμένης Αφροδίτης». Χρονολογείται στα 730-720 περίπου π.Χ. Μια ακόμη έμμετρη, σύντομη γραφή αυτής της πρώιμης περιόδου βρίσκουμε στο «αγγείο του

Διπύλου» που βρέθηκε στην Αθήνα: «Όποιος χορευτής χορέψει καλύτερα». Πρόκειται για την παλαιότερη ελληνική αλφάβητική επιγραφή. Το αγγείο χρονολογείται στα 740-730 π.Χ. (Thomas 72). Στις δύο αυτές περιπτώσεις παρατηρείται η δημιουργική έκφραση της σκέψης που όμως χαρακτηρίζεται από την απειρία και την ατολμία του πρώιμου αυτού σταδίου.

Εικόνα 14: Η αρχαιότερη ελληνική αλφάβητική επιγραφή. Βρέθηκε στο Δίπυλο των Αθηνών χαραγμένη σε αγγείο. Χρονολογείται περί το 740-730 π.Χ.

Οι προσφορές στους θεούς είναι μία ακόμη χρήση του αλφαβήτου, που δίνει δείγματα από τα παλαιότερα αλφαβητικής γραφής. Αυτό μάλλον προκαλεί κάποια έκπληξη στους ερευνητές, αλλά δικαιολογείται απ' το γεγονός ότι οι λίθινες επιγραφές αρχίζουν να εμφανίζονται συστηματικά από τα μισά του 7^{ου} αιώνα. Η μορφή τέτοιων προσφορών συνήθως είναι σύντομη. Το όνομα του ατόμου που κάνει την προσφορά και η αναγγελία στη θεότητα για την οποία γίνεται η αφιέρωση.

Με την εφεύρεση της γραφής κάποια έθιμα και παραδόσεις εμπλουτίστηκαν, δομήθηκαν καλύτερα και κύριο παράδειγμα αποτελούν τα ταφικά έθιμα. Οι επιτύμβιες στήλες και τα μνημεία άρχισαν να διακοσμούνται με γραφή. Θρήνοι, μοιρολόγια, ονόματα των νεκρών καταγεγραμμένα στην πέτρα έκαναν τις νεκρικές τελετές πιο έντονες και κράτησαν τα μνημονεύματά τους μέχρι και σήμερα. Όπως παρατηρεί και η Rosalind Thomas στο βιβλίο «Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα», η συνολική εντύπωση που προκαλεί ένα μνημείο μπορεί να αυξηθεί σε δέος όταν περιέχεται και κάποια επιγραφή (73).

Η γραφή πλέον σαν διακόσμηση αγαλμάτων, επιτύμβιων στηλών και άλλων αφιερωματικών γλυπτών, γίνεται το μέσο που άλλοτε προκαλεί θαυμασμό και άλλοτε φόβο.

Μια ένδειξη δύναμης της γραφής είναι και οι κατάρες. Μια μικρή κορινθιακή φιάλη, από την Κύμη που χρονολογείται στα 675 περίπου αναγγέλλει: «Είμαι η λήκυθος της Ταταίης· όποιος με κλέψει να τυφλωθεί». Στο ιερό του Δία, στον Υμηττό της αττικής υπάρχει μια κατάρα του 17^{ου} αι. που στρέφεται ειδικά εναντίον ενός κατονομαζόμενου προσώπου που υβριστικά χαρακτηρίζεται «καταπύγονας» (Thomas 76). Τέλος, μία λίγο μεταγενέστερη κατάρα της ιωνικής διαλέκτου που μας σώζεται από την Τέω της Μ. Ασίας

αναφέρει χαρακτηριστικά: «Όποιος σπάσει τις στήλες, στις οποίες είναι γραμμένη, η παρούσα επιγραφή, ή ξύσει τα φοινίκεια, ή τις εξαφανίσει, εκείνος να ξεπατωθεί και ο ίδιος και το γένος του» (Σιαμάκης 321). Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η γραφή αποκτά μαγική δύναμη, αφού στην πεποίθηση των ανθρώπων, μια επιγραφή, είναι ικανή να βλάψει συγκεκριμένα πρόσωπα.

Η αρχαϊκή Ελλάδα αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για πειραματική εξάσκηση της ελληνικής αλφαβητικής γραφής που ανέβαινε ολοένα σε υψηλότερα επίπεδα, ώσπου να φτάσει στον απόλυτο πνευματικό και δημιουργικό οργανισμό της κλασικής περιόδου. Εκεί πλέον βρίσκεται στο αποκορύφωμα της δύναμής της, αφού γίνεται όργανο των κλασικών συγγραφέων, ιστορικών, φιλοσόφων, νομοθετών, ποιητών αλλά και απλών ανθρώπων που χάρη στα γραπτά που άφησαν πίσω τους, πέρασαν το κατώφλι της αιωνιότητας.

Τρόποι γραφής

Εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο είναι γραμμένες οι επιγραφές της προευκλείδειας αλλά και της μετευκλείδειας περιόδου, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο αρχαιότερος τρόπος γραφής του ελληνικού αλφαβήτου είναι ο εκ δεξιών προς τ' αριστερά.

Ο γραφέας ξεκινάει από την δεξιά πλευρά να χαράσσει, και κατευθύνεται προς την αριστερή. Όταν φτάνει στο τέλος της σειράς πρέπει να επανέλθει στην αφειτηρία, δηλαδή στο δεξί μέρος. Αυτός ο τρόπος γραφής ονομάζεται «επί τα λαιά». Εγκαταλείφθηκε γρήγορα από τους Έλληνες λόγω δυσχρηστίας και δυσκολίας στις κινήσεις των χεριών.

Η λογική συνέχεια στον τρόπο γραφής ήρθε με τη «βουστροφηδόν» γραφή, η οποία ονομάστηκε έτσι, γιατί βαίνει με τον ίδιο τρόπο που το βόδι οργώνει το χωράφι: όταν τελειώνει τη μια σειρά, ξεκινάει τη δεύτερη σειρά, κάνοντας στροφή από το τέλος της πρώτης.

Η «βουστροφηδόν» γραφή έδωσε στους Έλληνες, τη δυνατότητα να παρατηρήσουν ότι γράφοντας από αριστερά προς τα δεξιά, διευκόλυναν πολύ τις κινήσεις τους αλλά και την ανάγνωση. Έτσι από το 550 περίπου π.Χ. υιοθετήθηκε η γραφή από αριστερά προς τα δεξιά, η οποία ονομάστηκε «ες ευθύ».

Όσο για τη «βουστροφηδόν» μπορούμε να διακρίνουμε δύο περιπτώσεις, ανάλογα με το σημείο που ξεκινάει. Αν ξεκινάει από τα δεξιά, έχουμε «αρχή επί τα λαιά» ενώ αν ο πρώτος στίχος ξεκινάει από τ' αριστερά, πρόκειται για «αρχή ες ευθύ».

Εικόνα 15: Γραφή βουστροφηδόν, αρχή επί τα λαιά

Τα στοιχεία αυτά για τους τρόπους γραφής παραθέτει ο μεγάλος επιγραφικός Αρβανιτόπουλος, ο οποίος εκτός από τις παρατηρήσεις του στις σωζόμενες επιγραφές, έχει μελετήσει σε βάθος τους αρχαίους συγγραφείς, όπως είναι ο Ηρόδοτος, ο Πausανίας, ο Ησύχιος και άλλοι που αναφέρουν στοιχεία για τους τρόπους γραφής (76).

Οι τρόποι γραφής των Ελλήνων όμως, δεν περιορίζονται στους τρεις παραπάνω. Υπάρχουν μαρτυρίες και ευρήματα που φανερώνουν μεγάλη ποικιλία μεθόδων και τακτικών στη γραφή.

«Στοιχηδόν» ή «διασχηδόν» είναι μια μορφή γραφής, της οποίας έχουμε σπάνια δείγματα και η διεύθυνσή της είναι κάθετη. Το ένα γράμμα χαράσσεται ακριβώς κάτω από το προηγούμενο δημιουργώντας κάθετες στήλες ισάριθμων γραμμάτων.

Μια ακόμη σπάνια τεχνική γραφής είναι η «κιονηδόν» που μοιάζει λίγο με τη «στοιχηδόν» καθώς και σ' αυτή την περίπτωση τα

γράμματα κατευθύνονται κάθετα, το ένα κάτω από το άλλο όπως ακριβώς οι σπόνδυλοι των κίωνων, μαρτυρεί ο Αρβανιτόπουλος (77).

Συχνά, ιδίως στα πήλινα αρχαϊκά αγγεία χρησιμοποιείται η «σπειρηδόν» γραφή. Κατευθύνεται σε σπείρες, όπως η πορεία ενός φιδιού. Συναντάται και σε νομίσματα.

Οι νόμοι του Σόλωνα όπως αναφέρουν οι ιστορικοί, σύγχρονοι και αρχαίοι όπως ο Απολλόδωρος, ήταν γραμμένοι σε ξύλινους άξονες, σε «σπυρηδόν» μορφή (Αρβανιτόπουλος 92). Η γραφή αυτή εξελίσσονταν σε μια επιφάνεια που στο πάνω μέρος ήταν πλατιά και κατέληγε να στενεύει προς τα κάτω.

Εικόνα 16: Σπυρηδόν γραφή του Κορινθιακού αλφαβήτου που βρέθηκε σε χάλκινο πέλεκυ στην Καλαβρία της Ιταλίας

Στις τετράγωνες επιφάνειες που στηρίζονταν τα αγάλματα απαντάται η «πλινθηδόν» γραφή που εξελίσσεται σε τετράγωνο.

Τέλος, ένας άλλος τρόπος γραφής, που είχε συχνά ιερό χαρακτήρα είναι αυτός που βαίνει «ες κύκλου σχήμα». Σε δίσκους, ιερά αντικείμενα έχουμε τέτοια δείγματα. Πρόκειται για έναν πολύ παλιό τρόπο γραφής.

Εικόνα 17: Η γραφή βαίνει εις κύκλου σχήμα

Η πορεία και η εξέλιξη της γραφής από τον 4^ο π.Χ. αιώνα

Η μορφή γραφής που επικρατούσε στην αρχαία Ελλάδα ήταν η μεγαλογράμματη, δηλαδή εκείνη που χρησιμοποιεί μόνο κεφαλαία γράμματα. Χαρακτηρίζεται από την έλλειψη κενών ανάμεσα στις λέξεις και αυστηρότητα στο σχήμα των γραμμάτων (Σιαμάκης 558).

Οι αναρίθμητες επιγραφές της κλασικής και μεταγενέστερης περιόδου επιβεβαιώνουν την μακραίωνη χρήση της μεγαλογράμματης γραφής. Βέβαια η γραφή όλων των λαών και όλων των εποχών, είναι αντικείμενο εξέλιξης και προσαρμογής, στις εκάστοτε ανθρώπινες ανάγκες. Μπορεί να επηρεαστεί από πολλούς παράγοντες, όπως η φύση της επιφάνειας που πρόκειται να γραφτεί, οι λόγοι που χρησιμοποιείται, κάποιο κοινωνικό ή πολιτικό γεγονός ή ακόμη και από το λάθος κάποιους αδέξιου γραφέα που πέρασε απαρατήρητο και για κάποιους λόγους διατηρήθηκε στους μεταγενέστερους.

Σύμφωνα με τον Σιγάλα και τους περισσότερους ιστορικούς δύο είναι τα κύρια είδη στα οποία διακρίνεται η ελληνική αλφαβητική γραφή σ' όλη τη διάρκεια της εξέλιξής της. Αυτά είναι: 1) η καλλιγραφική ή γραφή των βιβλίων και 2) η δημοτική που υποκατηγοριοποιείται σε αυτή της καθημερινής χρήσεως και στην επισευρμένη (Σιγάλας 156). Μια τρίτη κατηγορία θα μπορούσε να ήταν η βασιλική ή επίσημη γραφή, της οποίας ωστόσο, δεν έχουν σωθεί δείγματα.

Τα δύο πρώτα είδη στο ευρύ χρονικό φάσμα που χρησιμοποιήθηκαν, άλλοτε περιόρισαν κι άλλοτε αύξησαν την μεταξύ τους απόσταση. Τον 3^ο π.Χ. αιώνα για παράδειγμα, η δημοτική είχε απομακρυνθεί πολύ από τη γραφή των Βιβλίων, ενώ την εποχή των Πτολεμαίων εμφανίζεται ένα πλησίασμα, ενδεχομένως λόγω της ζωηρής πνευματικής ανάπτυξης της περιόδου.

Η απομάκρυνση και το πλησίασμα συνεχίστηκαν στους αιώνες έως το 800 περίπου μ.Χ. όταν η δημοτική έδωσε ένα νέο τύπο γραφής των βιβλίων, τη μικρογράμματη γραφή.

Σημαντικός παράγοντας διάδοσης τόσο της καλλιγραφικής όσο και της δημοτικής γραφής, υπήρξε η γραφή που διδασκόταν στα σχολεία. Από τα κλασικά χρόνια, δεν έχουν σωθεί κατατοπιστικά ευρήματα σχολικής γραφής. Από την ελληνιστική όμως και ρωμαϊκή περίοδο έχουν σωθεί μαθητικά δοκίμια σε πινακίδες. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της γραφής είναι ότι τα γράμματα γράφονται χωριστά, χωρίς μεταξύ τους σύνδεση.

Ένα τρίτο προαναφερθέν είδος γραφής, υπήρξε η Βασιλική ή επίσημη γραφή. Χαρακτηριστικό της είναι σαφώς ο εντυπωσιασμός που προορίζονταν να προκαλεί, αφού τη χρησιμοποιούσαν στις υψηλές διαταγές, σε διατάγματα, στις υπογραφές σπουδαίων εγγράφων κλπ.

Από την κλασική αρχαιότητα έχουμε δείγματα μόνο επιγραφικής γραφής. «Επιγραφική λέγεται η επιστήμη που ασχολείται με την ανάγνωση και ερμηνεία των γραφών αρχαίων λαών και περιορίζεται στις επιγραφές που έχουν χαραχθεί ή ζωγραφιστεί σε σκληρές επιφάνειες όπως πέτρα, μέταλλο, ψημένο πηλό κ.ο.κ.» (Αρβανιτόπουλος 11).

Όπως αναφέρεται και παραπάνω η μορφή της γραφής μπορεί να επηρεαστεί από τα υλικά και την επιφάνεια της γραφής. Η γωνιώδης και αυστηρή μεγαλογράμματη είναι η μοναδική μορφή που γνωρίζουμε να χρησιμοποιούσαν στην κλασική περίοδο αφού τα επιγραφικά μνημεία μόνο τέτοιου είδους γραφή περιέχουν. Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι σμιλεύοντας την πέτρα, οι δυνατότητες καλλιγραφίας και αλλαγής των γραμμάτων είναι πολύ περιορισμένες.

Αυτό που έχει απασχολήσει τους ερευνητές, είναι το ενδεχόμενο να χρησιμοποιούνταν διαφορετικές μορφές γραφής, σε μαλακές

επιφάνειες που λόγω της εύκολης φθοράς τους διαμέσου των αιώνων, δεν έχουν φθάσει στα χέρια μας.

Ο Σιγάλας πιστεύει ότι οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς και φιλόσοφοι έγραψαν τα λογοτεχνικά τους έργα σε κυλινδρικούς παπύρους οι οποίοι δεν άντεξαν στην φθοροποιό δύναμη του χρόνου. Ο προβληματισμός του για τη μορφή των γραμμάτων, αυτών των παπύρων, καταλήγει στην παρατήρηση των ελληνικών κυλινδρικών παπύρων που βρέθηκαν στην Αίγυπτο. Οι κλιματολογικές συνθήκες διατήρησαν ακόμη και τα χειρόγραφα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Σε αυτούς τους παπύρους, η γραφή ακολουθεί αυτή των επιγραφών είναι δηλαδή μεγαλογράμματη. Ο παλαιότερος σωζόμενος λογοτεχνικός πάπυρος, περιέχει ένα εκτενές απόσπασμα από ένα λυρικό ποίημα των Περσών, του κιθαρωδού Τιμόθεου από τη Μίλητο. Χρονολογήθηκε το 450-360 π.Χ. περίπου (Σιγάλας 162). Αν και η γραφή των παπύρων συμπίπτει με αυτή των επιγραφών ως προς τη μορφή, υπάρχουν αρκετές διαφορές στο σχήμα των γραμμάτων, που πιθανότατα προήλθαν από την ευκολία και την άνεση των γραφέων σε μαλακή ύλη.

Ο Κ. Σιαμάκης θεωρεί ότι ο προελληνιστικός αιγυπτιακός πάπυρος που χρησιμοποιούσαν οι κλασικοί Έλληνες, που ονομάζεται και Βύβλος ήταν δύσκολος στην υποδοχή της χρωστικής γραφής. Αυτός, καταλήγει, ήταν ο λόγος που ευνοούνταν η ευθύγραμμη μεγαλογράμματη γραφή (558).

Τα λιγοστά δείγματα παπύρων, φανερώνουν μια ακαμψία της γραφής που διατηρείται μέχρι τον 2^ο-1^ο περίπου π.Χ. αιώνα. Αρχίζουν τότε τα γράμματα των βιβλίων να επηρεάζονται από τη δημοτική γραφή και να εμφανίζονται πιο στρόγγυλα και πεπλατυσμένα. Στο τέλος της εποχής των Πτολεμαίων αρχίζουν και οι πιο συντηρητικές επιγραφές να αλλάζουν στη μορφή τους. Σ' αυτή την περίοδο προστίθενται πρώτη φορά, κεραίες στη βάση των γραμμάτων αλλά και στα άνω άκρα.

Η γραφή καθημερινής χρήσεως στην παλαιότερη μορφή που μας είναι διαθέσιμη σήμερα, δεν διαφέρει και πολύ από την γραφή των βιβλίων. Το παλαιότερο σωζόμενο έγγραφο, είναι γαμήλιο έγγραφο του 311-310 π.Χ. και βρέθηκε σ' ένα νησάκι του Νείλου που λέγεται Ελεφαντίνη (Σιγάλας 195). Η γραφή πλησιάζει εκείνη του παπύρου του Τιμόθεου.

Όλοι οι πάπυροι με ελληνικά γράμματα, που βρέθηκαν στην Αίγυπτο χρονολογούνται από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Σίγουρα η αυξημένη πνευματική κίνηση της Αλεξάνδρειας που συσπείρωνε όλους τους εγγράμματους και φωτισμένους φιλοσόφους και επιστήμονες της εποχής, λόγω της μεγάλης βιβλιοθήκης, επηρέασε και μετατόπισε τα ελληνικά γράμματα από την μητροπολιτική Ελλάδα στην Αίγυπτο. Τουλάχιστον εκεί, κάποια μπόρεσαν να διατηρηθούν.

Εκτός όμως από τη γραφή των παπύρων, έχουμε και τη γραφή επί των αγγείων. Η γραφή επί των αγγείων του 4^{ου} π.Χ. αιώνα παρουσιάζει εκ πρώτης όψεως συγγένεια με αυτή των σύγχρονων παπύρων καθώς και αυτή αποτυπώνεται με εύκολο και άνετο τρόπο. Θα μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της γραφής από τα αγγεία ήδη από τον 6^ο π.Χ. αιώνα, αλλά υπάρχει μια παράμετρος που δεν το επιτρέπει αυτό. Η γραφή στα αγγεία αποτελεί συνοδευτική διευκρίνιση των εικόνων ή απλά διακόσμηση. Δεν είναι εξελίξιμη και γράφεται από αγγειοπλάστες και καλλιτέχνες, όχι από έμπειρους επαγγελματίες γραφείς (Σιγάλας 197).

Η δημοτική γραφή, καθώς εξελίσσεται, δεν μεταβάλλει μόνο τη μορφή των γραμμάτων, αλλά επιχειρεί να τα συνδέσει μεταξύ τους. Η καθημερινή χρήση της δεν επιτρέπει την ενασχόληση με την καλλιγραφία και τα ωραιοποιημένα σχήματα, αλλά αναζητά τρόπους ταχύτερους και πιο πρακτικούς.

Η απλοποίηση και η σύνδεση των γραμμάτων επήλθαν, κατά τον 2^ο π.Χ. αιώνα. Αυτή όμως η τάση της γραφής να γράφεται γρήγορα

μείωσε την ευκρίνεια των κειμένων καθώς ο τρόπος σύνδεσης των γραμμάτων τα έκανε δυσανάγνωστα.

Στα χειρόγραφα, κάθε εποχής, συναντούμε ευανάγνωστα και δυσανάγνωστα κείμενα. Εκτός από τα βασικά χαρακτηριστικά της γραφής κάθε εποχής, επιδρούν στον τρόπο γραφής και οι λόγοι για τους οποίους συντάσσεται το κάθε κείμενο. Αν προορίζεται για εμπορική χρήση, ο γραφέας συνήθως αδιαφορεί για την καλαισθησία του εγγράφου ενώ όταν περιέχεται ένα σημαντικό μήνυμα, ή όταν προορίζεται να διαβαστεί από πολλά άτομα, κάτι επίσημο κ.ά. τότε δίνεται μεγαλύτερη προσοχή στη μορφή των γραμμάτων.

Καθώς ο χρόνος πηγαίνει πίσω, η γραφή γίνεται όλο και πιο κόντρα στις ρωμαϊκές αυτακρατορίες και χρησιμοποιήθηκε για την αντιγραφή πολλών κλασικών κειμένων. Προς τιμήν του Βακχουλίδη, η γραφή αυτή πήρε το όνομα Βακχουλίδια-μεγαλογράμματα.

Την ίδια χρονική περίοδο έχουμε και την ανάπτυξη της Ρωμαϊκής μεγαλογράμμιατης, η οποία χαρακτηρίζεται από το στενό γύψο των γραμμάτων και την ευχέρεια του ύφους. Το πιο χαρακτηριστικό γράμμα είναι το M που η μεσοία γραμμή του είναι στραγγυλωμένη και καταβάνει ως κάτω. Παρατηρούνται μικρά διακοσμητικά στοιχεία στο άνω των γραμμών όπως άγκιστρα, κόμφοι κλπ. (Βλαχουδής 7). Ο παπύρος Hawata, που περιέχει την Ιλιάδα είναι το αντιπροσωπευτικότερο δείγμα αυτής της γραφής.

Η εξέλιξη της καλλιγραφικής γραφής εμφανίζεται με την σταδιακή διάδοση μιας νέας γραμμικής θέσης της περγαμηνής. Τον 4^ο αιώνα μ.Χ. αρχικά να διακρίνει έναντι του παπύρου. Σε αυτό το γεγονός συνέβαλλε η σταδιακή προσαρμογή της Ρωμαϊκής αυτακρατορίας. Η Ρώμη αδυνατούσε να συντηρήσει τους βραχίονες του Νείλου, όπου παράγονταν ο πάπυρος σε μεγάλες εκτάσεις, έτσι η παραγωγή μειώθηκε και ο πάπυρος ακριβόταν σημαντικά. Εξάλλου η περγαμηνή ήταν πιο ανθεκτική και πιο σταθερή των επιφανειακά και ιδιαίτερα όταν

Η ελληνική γραφή κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο

Τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, η ελληνική γραφή παίρνει μια αυστηρή μορφή. Τα γράμματα εμφανίζονται αρκετά επιμήκη και οι οριζόντιες γραμμές προεκτείνονται όσο το δυνατόν περισσότερο. Ιδιαίτερα τα μ, ν, π και η παρουσιάζουν εμφανώς αυτή την τάση. Τα Θ και Β και στενεύουν αρκετά, το Ο μικραίνει, ενώ το Ω απλώνεται και τείνει να ισοπεδωθεί. Το καλύτερα διατηρημένο και αντιπροσωπευτικότερο, σωζόμενο κείμενο αυτής της ιδιαίτερης γραφής, είναι ο πάπυρος του Βακχυλίδη, του δευτέρου μισού του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα (Σιγάλας 172). Αυτός ο τύπος ήταν διαδεδομένο σε όλα τα πνευματικά κέντρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και χρησιμοποιήθηκε για την αντιγραφή πολλών κλασικών κειμένων. Προς τιμήν του Βακχυλίδη, η γραφή αυτή πήρε το όνομα Βακχυλίδεια μεγαλογράμματη.

Την ίδια χρονική περίοδο έχουμε και την ανάπτυξη της Ρωμαϊκής μεγαλογράμματης, η οποία χαρακτηρίζεται από το στρογγύλεμα των γραμμάτων και την ευχέρεια του ύφους. Το πιο χαρακτηριστικό γράμμα είναι το Μ που η μεσαία γραμμή του είναι στρογγυλεμένη και κατεβαίνει ως κάτω. Παρατηρούνται μικρά διακοσμητικά στοιχεία στα άκρα των γραμμάτων όπως άγκιστρα, κόμβοι κλπ. (Βλαχούδης 7). Ο πάπυρος Hawara, που περιέχει την Ιλιάδα είναι το αντιπροσωπευτικότερο δείγμα αυτής της γραφής.

Η εξέλιξη της καλλιγραφικής γραφής εμφανίζεται με την σταδιακή διάδοση μιας νέας γραφικής ύλης, της περγαμηνής. Τον 4^ο αιώνα μ.Χ. αρχίζει να επικρατεί έναντι του παπύρου. Σε αυτό το γεγονός συνέβαλλε η σταδιακή παρακμή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η Ρώμη αδυνατούσε να συντηρήσει τους βραχίονες του Νείλου, όπου παράγονταν ο πάπυρος σε μεγάλες εκτάσεις, έτσι η παραγωγή μειώθηκε και ο πάπυρος ακρίβυνε σημαντικά. Εξάλλου η περγαμηνή ήταν πιο ανθεκτική και πιο σταθερή σαν επιφάνεια και ιδιαίτερα όταν

άρχισε να προτιμάται για την γραφή των ιερών χριστιανικών κειμένων, εξευγενίστηκε στα μάτια της ανερχόμενης νέας εποχής της Χριστιανοσύνης.

Η περγαμηνή ονομάστηκε έτσι από το καλύτερο κέντρο επεξεργασίας και εξαγωγής της, την Πέργαμο. Η γραφική αυτή ύλη, προέρχονταν από ειδικά επεξεργασμένο δέρμα αιγοπροβάτων, γαϊδάρων και μοσχαριών. Η καλύτερης ποιότητας περγαμηνή, ήταν η λευκή διφθέρα, η οποία προέρχονταν από επεξεργασμένο δέρμα αγέννητων μοσχαριών. Όπως μας αναφέρει ο Κ. Σιαμάκης, για την παρασκευή ενός και μόνο τέτοιου πολυτελούς κώδικα, απαιτούνταν να σφαχτούν 500-1000 έγκυα ζώα (Σιαμάκης 93).

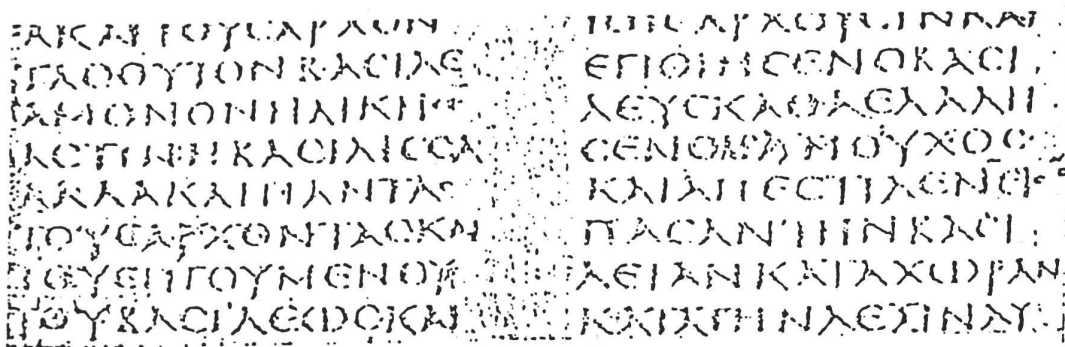
Αν και είχε μακρά παράδοση στην ιστορία της ανατολής, η περγαμηνή στα χρόνια ανόδου του Χριστιανισμού χαίρει μεγαλύτερης εκτίμησης λόγω της καλύτερης επεξεργασίας, στην οποία υπόβάλλεται. Εκτός από την αντοχή της, δίνει τη δυνατότητα γραφής και στις δύο όψεις, είναι λεπτή και ανοιχτόχρωμη και με τη μέθοδο της παλιμψηστίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί απ' την αρχή για το γράψιμο ενός νέου κειμένου (Σιγάλας 180).

Η μετάβαση από τον πάπυρο στην περγαμηνή ανοίγει μια νέα εποχή στην γραφή των βιβλίων και συμπίπτει με την μετάβαση από τη Ρώμη στο Βυζάντιο.

Η βιβλική μεγαλογράμματη γραφή που αναπτύσσεται στα βυζαντινά χρόνια έδωσε δύο σημαντικούς και χαρακτηριστικούς για την εποχή κώδικες, τον Βατικανικό και τον Σιναϊτικό κώδικα, που περιέχουν την Παλαιά και Καινή Διαθήκη (Βλαχούδης 7).

Ο Βατικανικός κώδικας γράφτηκε περίπου το 350 και εκτείνεται σε τρεις στήλες ανά σελίδα. Τα γράμματα παρουσιάζουν ομοιομορφία στο πλάτος, ενώ όταν ο χώρος περιορίζεται στο τέλος της γραμμής στενεύουν για να χωρέσουν.

Εικόνα 18: Ο Σιναϊτικός Κώδικας

Ο Σιναϊτικός κώδικας που είναι νεώτερος από τον Βατικανικό είναι γραμμένος σε τέσσερις στήλες ανά σελίδα από τρεις διαφορετικούς αντιγραφείς. Μπορεί κανείς εύκολα να διαπιστώσει τις δύο υποτιθέμενες γραμμές που περιορίζουν εντός τους τα γράμματα, εκτός από τα Ρ, Υ, Φ, Ψ που χαρακτηρίζονται από κεραίες που επιμηκύνονται προς τα πάνω ή προς τα κάτω. Το αρχικό γράμμα κάθε περιόδου γράφεται λίγο έξω από το περιθώριο.

Ο Βατικανικός κώδικας σήμερα βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού, ενώ ο Σιναϊτικός φυλάσσεται στο Βρετανικό μουσείο.

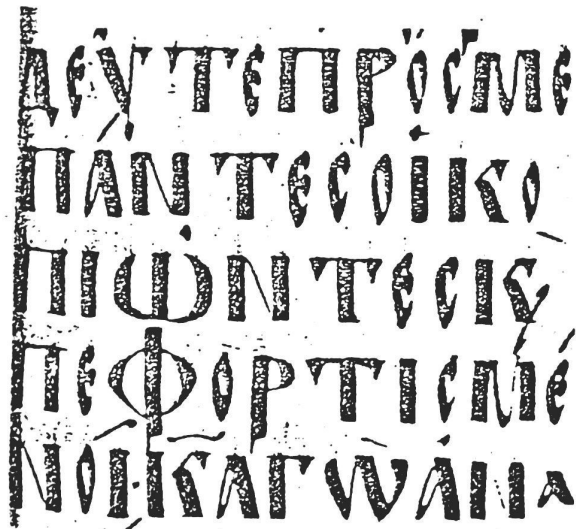
Μια άλλη ομάδα χειρογράφων που παρουσιάζουν κάποια ιδιαίτερη μορφή έρχεται από την Αίγυπτο. Η γραφή τους ονομάστηκε μεγαλογράμματη Αλεξανδρινή και χαρακτηρίζεται από το μεγάλο μέγεθος του Φ, την αντίθεση μεταξύ πλατιών και στενών γραμμάτων και την τάση των Α, Κ και Λ να ενώνονται με τα διπλανά γράμματα.

Άξιοι αναφοράς είναι και οι πολυτελείς Πορφύριοι Κώδικες που πιθανολογείται να προέρχονται από την Αντιόχεια. Η γραφή τους είναι πλούσια σε εικονογράφιση και προσεγμένες μικρογραφίες (Βλαχούδης 11). Η βιβλική μεγαλογράμματη αρχίζει να παρακμάζει σιγά-σιγά καθώς εκτιμάται ολοένα και περισσότερο η δημοτική (Μιονί 72).

Η οξυκόρυφη μεγαλογράμματη ονομάστηκε έτσι λόγω της απόληξης των γραμμάτων σε οξεία γωνία. Διακρίνεται σε κέκλιμένη οξυκόρυφη που είναι και η παλαιότερη μορφή της και σε όρθια οξυκόρυφη.

Η κεκλιμένη παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τα δεξιά και ωοειδές επιμηκυμένο σχήμα των γραμμάτων που θυμίζει λίγο τη Βακχυλίδεια γραφή. Εμφανίζονται έντονες φωτοσκιάσεις και στις απολήξεις των κεραιών, χρησιμοποιούνται διακοσμητικοί κόμβοι (Mionni 74).

Στην όρθια οξυκόρυφη, που μοιάζει αρκετά με τη βιβλική μεγαλογράμματη έχουμε περισσότερα σωζόμενα κείμενα. Υπάρχει έντονη αντίθεση ανάμεσα στα μεγάλα και πλατιά γράμματα και στα μικρά και στενά.

Εικόνα 19: Οξυκόρυφη ορθία

Ο τελευταίος τύπος μεγαλογράμματης γραφής είναι η λειτουργική στρογγυλόσχημη. Χαρακτηρίζεται από μεγάλα στρογγυλεμένα και πλατιά γράμματα. Ο λόγος που τα γράμματα έχουν αυτή τη μορφή είναι πρακτικός: Καθώς αυτή η γραφή χρησιμοποιήθηκε κυρίως σε λειτουργικά κείμενα έπρεπε να είναι καθαρή και ευανάγνωστη για να διαβάζεται καλύτερα από τον χορό των ψαλτών.

Περίπου από το 800 και μετά από ριζική αλλαγή σηματοδοτεί τη γραφή των βιβλίων. Η δημοτική γραφή που χρησιμοποιούνταν στα έγγραφα, θεωρήθηκε κατάλληλη και για τα βιβλία όπου και σταδιακά έδωσε μια νέα μορφή: τη μικρογράμματη γραφή.

Αυτή η μορφή αφορούσε κυρίως την εκκλησιαστική γραφή, η οποία προοίον νέων κοινωνικών και ιστορικών συνθηκών, όπως η ανάκτηση κόσμου στα τέλη 11ου-12ου αιώνα. Η γραφή δεν γρήγορα αποκτά μια τέση για λογιστική και διοικητική χρήση, αλλά επιδίδεται στο κενό θρησκευτικό κείμενο της λατρευτικής ζωής. Η θεολογική γραφή υποχωρεί προοίον της δημοτικής γραφής στην εκκλησιαστική πρακτικότητα της κοινότητας. Η ανάπτυξη της δημοτικής συνταξιακής δομής στην δημοτική γραφή, η οποία επιδίδεται στην εκτέλεση της λαϊκής ανάγνωσης της κοινότητας, η οποία επιδίδεται στην δημοτική γραφή. Η ανάπτυξη της δημοτικής και περαιτέρω όνθηος της μικρογράμματης γραφής.

Δεν έχει προσδιοριστεί τιμή της ακριβούς ημερομηνίας γεννήσεώς της, ούτε η αυθεντική γραφή. Εξαιτίας όμως οι προσανατολισμένες συνθήκες είναι λίγο τιμή σε όλη τη διεύθυνση πλοκή της έκδοσης, αλλά είναι να αναπτυχθεί η δημοτική σε διαφορο-κέντρο της δημοτικής γραφής (δηλαδή στην γραμμική ωστόσο η έκδοση να αναπτυχθεί η δημοτική στην ισχυρή τότε μορφή. Η ανάπτυξη της δημοτικής παραγόντας της δημοτικής, δεν είναι άλλωστε το ίδιο το γεγονός ότι η αμιγής μικρογράμματη γραφή, η οποία αναπτύχθηκε (Μισοί 81).

Η εμφάνιση και εξέλιξη της μικρογράμματης γραφής

Η γραφή των βιβλίων, τον 9^ο αιώνα έχασε πλέον τον αυστηρό και αλύγιστο χαρακτήρα της. Η υιοθέτηση της δημοτικής στα βιβλία επέφερε αλλαγές στα γράμματα που πλέον γράφονται πιο βιαστικά με τάση να ενώνονται μεταξύ τους. Η οικονομία χρόνου, χώρου και η ευχέρεια στις κινήσεις μεταβάλλουν τη μορφή των κεφαλαίων, σε μικρά, ενωμένα μεταξύ τους, γράμματα.

Αυτή η ριζική αλλαγή στην ιστορία της ελληνικής γραφής ήταν προϊόν νέων κοινωνικών και ιστορικών συνθηκών στον Βυζαντινό κόσμο στα τέλη του 8^{ου} αιώνα. Η γραφή δεν χρησιμοποιείται πλέον τόσο για λογοτεχνικά ή επιστημονικά κείμενα, αλλά επιδίδεται στα ιερά, θρησκευτικά κείμενα της Χριστιανοσύνης. Η θεωρητική σκέψη υποχωρεί, παραχωρώντας τη θέση της στην απλότητα και πρακτικότητα της χριστιανικής ζωής. Η ανάπτυξη του μοναχισμού συντελεί στην δημιουργία πλούσιας γραπτής παράδοσης, ενώ η εκτίμηση της λαϊκής σκέψης και λαϊκής τέχνης ευνοεί και την ανάπτυξη της δημοτικής γραφής. Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο ευδοκίμησε η γέννηση και περαιτέρω άνθηση της μικρογράμματης γραφής.

Δεν έχει προσδιοριστεί από τους μελετητές, ο ακριβής τόπος γεννήσεώς της, ούτε ο ακριβής χρόνος. Καθώς όμως οι προαναφερθείσες συνθήκες ίσχυαν λίγο πολύ σε όλη τη βυζαντινή αυτοκρατορία θεωρείται πιθανότερο να αναπτύχθηκε ταυτόχρονα σε διάφορα κέντρα του βυζαντινού κράτους (Σιγάλας 231). Υπάρχει ωστόσο η εικασία να πρωτοαναπτύχθηκε η μικρογράμματη στην ισχυρή τότε μονή Στουδίου, που ήταν ο ισχυρότερος πνευματικός παράγοντας της πρωτεύουσας. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι η αμιγής μικρογράμματη αλλιώς λέγεται στουδίτικη γραφή (Mioni 81).

Η μικρογράμματα είναι ευανάγνωστη γιατί χρησιμοποιεί τόνους, οι λέξεις πλέον χωρίζονται και εξοικονομείται χώρος. Διακρίνεται από κομψότητα, ειδικά στις απολήξεις και στις συμμετρικές άνω και κάτω κεραίες. Στα παρασελίδια σχόλια χρησιμοποιείται ένα είδος μεγαλογράμματης πολύ μικρών διαστάσεων, γνωστή με την ονομασία ημικεφαλαιογράμματα (Σιγάλας 234). Η μεγαλογράμματα λειτουργεί και σαν διακόσμηση στην αρχή ενός κεφαλαίου ή μιας νέας περιόδου.

Αυτή η μικρή είσοδος της μεγαλογράμματης στη μικρογράμματα γραφή συντελείται στα χειρόγραφα του 10^{ου} αιώνα.

Τον 10^ο και τον 11^ο αιώνα η μικρογράμματα γραφή μπορεί να διακριθεί σε δύο είδη. Το πρώτο είδος είναι περισσότερο σχολικό και συγγενεύει με την παλαιότερη μορφή μικρογράμματης του 9^{ου} αιώνα. Οι γραμμές των γραμμάτων άλλοτε παχαίνουν και άλλοτε λεπταίνουν. Το δεύτερο είδος αποφεύγει τη διακόσμηση και διατηρεί το πάχος των γραμμάτων σταθερό. Παρατηρείται ενίοτε μια κλίση προς τα δεξιά.

Η στρογγυλόσχημη γραφή επηρέασε ορισμένους γραφείς στο ύφος και στο σχήμα των γραμμάτων. Κατά κανόνα πάντως αποφεύγονται οι στρογγυλοποιημένοι χαρακτήρες.

Μετά την τυποποίηση της μικρογράμματης άρχισε η συστηματική μεταγραφή πολλών κωδικών που ήταν γραμμένοι σε μεγαλογράμματη γραφή. Το δύσκολο αυτό έργο, που ανέλαβαν οι λόγιοι αντιγραφείς συνέβαλε σημαντικά στη διάσωση των θησαυρών της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Όλα αυτά τα κείμενα που σώζονται σήμερα, προέρχονται από αντίγραφα του 9^{ου} αιώνα (Βλαχούδης 36).

Στη μονή Στουδίου, που ήταν το πρώτο και σημαντικότερο κέντρο αντιγραφής κωδικών, αντέγραφαν κείμενα θρησκευτικής θεματολογίας. Έχουμε όμως και σωζόμενα έργα επιστημονικού περιεχομένου όπως η «Μαθηματική Σύνταξη» του Πτολεμαίου και τα «Στοιχεία» του Ευκλείδη που προφανώς είχαν αντιγραφεί σε κάποιο άλλο πνευματικό κέντρο.

Η εποχή των Κομνηνών (1091-1185) στο Βυζάντιο, χαρακτηρίζεται από πνευματική αναγέννηση. Αυτή η άνθηση των γραμμάτων, αν και διακόπηκε από την άλωση των Σταυροφόρων το 1204 προώθησε την τέχνη και την ενασχόληση με τα κείμενα αρχαίων συγγραφέων.

Αυτή την περίοδο ωστόσο εμφανίζεται μια τάση χαλάρωσης και ανοχής στους κανόνες γραφής. Η πλούσια παραγωγή κωδίκων που αντιγράφονται, ως αποτέλεσμα της γενικότερης πνευματικής ακμής, θα λέγαμε ότι απλούστευσε την άλλοτε σταθερή και αυστηρή διαδικασία γραφής. Οι επαγγελματίες αντιγραφείς αυξάνονται αλλά πάλι δεν επαρκούν για να καλύψουν την ογκώδη παραγωγή, με αποτέλεσμα να επιστρατεύονται πολλοί εγγράμματοι λόγιοι γι' αυτό το σκοπό, οι οποίοι έδιναν μεγαλύτερη σημασία στο περιεχόμενο, παρά στην εξωτερική εμφάνιση (Βλαχούδης 44-45). Όλα αυτά οδήγησαν σε μια ποικιλία από άποψη μορφής των γραμμάτων, αφού κάθε γραφέας υιοθετεί ένα προσωπικό στυλ στο γράψιμο.

Τον 11^ο αιώνα εμφανίστηκε και ένας χαρακτηριστικός τύπος γραφής, που πήρε τη σταθερή μορφή της τον 12^ο αιώνα, η λεγόμενη μαργαριτόπλεχτη γραφή που ονομάστηκε έτσι επειδή τα γράμματα είναι στρογγυλόσχημα και ξεχωρίζουν, αν και είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους με ομοιομορφία όπως τα μαργαριτάρια σ' ένα κολιέ.

Η γραφή αυτή χαρακτηρίζεται από το μεγάλο μέγεθός τους, το τόξο στο άνω άκρο του δ, το ημικυκλικό υ και τα κλειστά π και ω, καθώς και τα παχύτερα στο κάτω μέρος φ, μ και ρ (Mioni 90-91).

Η πορεία της μικρογράμματος, αμιγούς και μεικτής με στοιχεία μεγαλογράμματος, συνεχίστηκε αποκτώντας πολλές μορφές καθώς οι αιώνες που ακολούθησαν έδωσαν ελευθερία στους γραφείς για την ανάπτυξη προσωπικού χαρακτήρα.

Ο σκοτεινός μεσαίωνας της δεισιδαιμονίας και της άγνοιας περιόρισε τη λογοτεχνική και επιστημονική παραγωγή συγγραμμάτων

και έδειξε ανοχή μόνο στην συγγραφή και αντιγραφή θρησκευτικών κειμένων. Ακόμη και εκεί ωστόσο ο φόβος της παρανόησης και της αιρετικής κατηγορίας, επέδρασε έτσι ώστε όλη η αρχαία και ως τότε διασωθείσα γνώση, φυλάχτηκε προσεκτικά και σιωπηλά στα μοναστήρια και περίμενε υπομονετικά να περάσουν οι αιώνες του σκοταδισμού για να αποκαλυφθεί και πάλι με την Αναγέννηση και τον Ουμανισμό.

Οι γραφείς και αντιγραφείς μοναχοί με θέληση, επιμονή και ταπεινή αφοσίωση έμειναν οι μόνοι προστάτες και προαγωγοί της τέχνης της γραφής. Ακόμα και σήμερα δεν γνωρίζουμε πόσα παλαιά χειρόγραφα της βυζαντινής και γενικά της μεσαιωνικής περιόδου διατηρούνται στις κλειστές συλλογές των μοναστηριών.

Τρία χρόνια πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την τελική κατάρρευση του Βυζαντίου, ιδρύεται το πρώτο τυπογραφείο. Μια νέα εποχή για τη γραφή αρχίζει. Η τυπογραφία, αυτή η σπουδαία ανθρώπινη εφεύρεση, θα οδηγήσει τη γραφή σε νέα πρωτόγνωρα μονοπάτια μορφής, διάδοσης και σχηματισμού της που θα την αναγάγουν στη μορφή που μας είναι γνωστή σήμερα.

6ος αιώνας	7ος αιώνας	8ος αιώνας	820/40
αααααααα	αααααααα	αααααααα	αα
ββββββββ	ββββββββ	ββββββββ	β
γγγγγγγγ	γγγγγγγγ	γγγγγγγγ	γ
δδδδδδδδ	δδδδδδδδ	δδδδδδδδ	δ
εεεεεεεε	εεεεεεεε	εεεεεεεε	ε
ζζζζζζζζ	ζζζζζζζζ	ζζζζζζζζ	ζ
ηηηηηηηη	ηηηηηηηη	ηηηηηηηη	η
θθθθθθθθ	θθθθθθθθ	θθθθθθθθ	θ
ιιιιιιιι	ιιιιιιιι	ιιιιιιιι	ι
κκκκκκκκ	κκκκκκκκ	κκκκκκκκ	κ
λλλλλλλλ	λλλλλλλλ	λλλλλλλλ	λ
μμμμμμμμ	μμμμμμμμ	μμμμμμμμ	μ
νννννννν	νννννννν	νννννννν	ν
ξξξξξξξξ	ξξξξξξξξ	ξξξξξξξξ	ξ
οοοοοοοο	οοοοοοοο	οοοοοοοο	ο
ππππππππ	ππππππππ	ππππππππ	π
ρρρρρρρρ	ρρρρρρρρ	ρρρρρρρρ	ρ
σσσσσσσσ	σσσσσσσσ	σσσσσσσσ	σ
ττττττττ	ττττττττ	ττττττττ	τ
υυυυυυυυ	υυυυυυυυ	υυυυυυυυ	υ
φφφφφφφφ	φφφφφφφφ	φφφφφφφφ	φ
χχχχχχχχ	χχχχχχχχ	χχχχχχχχ	χ
ψψψψψψψψ	ψψψψψψψψ	ψψψψψψψψ	ψ
ωωωωωωωω	ωωωωωωωω	ωωωωωωωω	ω

Εικόνα 20: Η εξέλιξη της μικρογράμματης γραφής κατά τα 300 πρώτα χρόνια της ζωής της

ΜΕΡΟΣ 3°

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΛΦΑΒΗΤΟΥ ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΕΣ ΑΛΛΩΝ ΛΑΩΝ

Σλαβικό ευχολόγιο στη γλακολιτική γραφή (11^{ος} αι. μ.Χ.)

Η διάδοση του ελληνικού πνεύματος πέρα από τα συμβατά σύνορα: η αναζήτηση αυτής της επιρροής στα γλωσσικά στοιχεία και στη γραφή άλλων λαών

Η ελληνική ιστορία μας διδάσκει ότι ο ελληνικός πολιτισμός δεν περιορίστηκε στα σύνορα της μητροπολιτικής Ελλάδας, αλλά εξαπλώθηκε και διαδόθηκε σε πολλές περιοχές της γης. Αυτό συνέβη για διάφορους λόγους.

Ο πρώτος λόγος εντοπίζεται στους αποικισμούς των Ελλήνων. Κατά την αρχαιότητα οι Έλληνες αποίκισαν επανειλημμένα την Ιταλία, ορισμένες περιοχές της νότιας Ασίας και σύμφωνα με σοβαρούς ερευνητές προχώρησαν και πέρα από τις Ηράκλειες στήλες φθάνοντας ως το Περού και εκπολιτίζοντας τους εκεί Ιθαγενείς (Μυτιλιναίος 14783-14792).

Ένας άλλος λόγος γι' αυτή την επιρροή, είναι το φως της τέχνης των γραμμάτων και των επιστημών που εξέπεμπε η αρχαία Αθήνα των κλασικών ετών. Ήταν το πολιτιστικό κέντρο της αρχαιότητας και προσέλκυε φιλοσόφους, εγγράμματους και καλλιτέχνες του τότε γνωστού κόσμου, για να τους διδάξει τα ελληνικά ιδεώδη. Η διάδοση των διαχρονικών έργων των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, που διαβάζονται και διδάσκονται μέχρι σήμερα, συνέβαλε επιπρόσθετα στην πολιτιστική εξάπλωση.

Φυσικά ο ελληνικός πολιτισμός έφτασε και έγινε γνωστός ως τα βάθη της αχανούς Ασίας με την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ο Μακεδόνας κατακτητής δεν θέλησε μόνο να υποτάξει τους ασιατικούς λαούς αλλά και να τους μυήσει στον ελληνικό πολιτισμό. Η απέραντη και πολυπληθής αυτοκρατορία του, μαρτυρά ακόμη, μετά από τόσους αιώνες, το πέρασμα των Μακεδόνων, αφού είναι γεμάτη ελληνικά μνημεία. Ο Μέγας Αλέξανδρος σεβάστηκε τα διαφορετικά έθιμα των λαών που συνάντησε και δεν θέλησε να τα ξεριζώσει με τη

βία, κατάφερε όμως να τα παντρέψει με το ελληνικό στοιχείο και έτσι να περάσει το ελληνικό πνεύμα στον πολιτισμό των υποτελών αυτών λαών. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι αγαπήθηκε και λατρεύτηκε σαν θεός από τους υπηκόους του. Ο Montesque έγραψε επ' αυτού: «Ιδού λοιπόν, ο κατακτητής του οποίου τον θάνατο εθρήνησαν όλα τα έθνη που κατεκτήθησαν απ' αυτόν» (Σαράντης 370).

Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, οι Ρωμαίοι κατακτούν την Ελλάδα και φέρνουν στην πατρίδα τους την ελληνική παιδεία, την οποία ασπάζονται και καλλιεργούν, αναγνωρίζοντας την ύψιστη αξία της. Η ελληνική επιρροή διαφαίνεται σε όλες τις εκφάνσεις της ρωμαϊκής κουλτούρας και αναμιγνύεται σ' ένα πολιτιστικό κράμα που πήρε το όνομα ελληνορωμαϊκός πολιτισμός.

Στα μετέπειτα χρόνια της ακμής του Βυζαντίου, το ελληνικό στοιχείο παράλλαξε την αρχική μορφή του αφού προστέθηκε σ' αυτό ο χριστιανικός χαρακτήρας. Με την αιτιολογία του εκχριστιανισμού αλλόθρησκων και βάρβαρων εθνών, το ελληνικό στοιχείο διαμέσου της γλώσσας και της γραφής περνά και διεισδύει σαν πολιτισμό των εθνών αυτών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους Σλάβους.

Η Ευρώπη βυθίζεται στον Μεσαίωνα και η Ελλάδα πέφτει στην βαριά τουρκική σκλαβιά. Όταν οι Ευρωπαίοι αναγεννιούνται και διαφωτίζονται, οι Έλληνες και ο πολιτισμός τους υποφέρουν και μένουν στη παρακμή που επιφέρει ο τουρκικός ζυγός. Το φως που φωτίζει την Ευρώπη, όμως είναι ελληνικό. Όλο εκείνο το φως που διαδόθηκε και δίδαξε τους λαούς καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας, δεν μπορούσε παρά να λάμψει ξανά και να υποδείξει τις διαχρονικές αξίες.

Η διάδοση του ελληνικού πολιτισμού αποτέλεσε το όχημα για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και κατά συνέπεια της ελληνικής γραφής στους λαούς του κόσμου.

Η γλωσσική επίδραση που άσκησε ο ελληνικός κόσμος ήταν μεγάλη. Μέσω των ελλήνων αποίκων στην Ιταλία και του ελληνικού

αλφαβήτου, γεννήθηκε η λατινική γραφή που επηρέασε στη συνέχεια τις περισσότερες ευρωπαϊκές γραφές.

Οι πρωτοπόροι Έλληνες φιλόσοφοι, μαθηματικοί, αστρονόμοι, ιατροί εισήγαγαν πρώτοι τις επιστημονικές ονομασίες των φυσικών φαινομένων, οι οποίες παρέμειναν στα ελληνικά και σήμερα διατηρούνται και χρησιμοποιούνται ακόμη έτσι.

Ο δε Μέγας Αλέξανδρος καθιέρωσε στο αχανές κράτος του, την ελληνική γλώσσα. Όπως μας αναφέρει ο αλεξανδρολόγος Δημήτριος Τσιμπουκίδης, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου επιστρατεύονταν νεαροί άνδρες Περσικής καταγωγής για την ενδυνάμωση του Μακεδονικού στρατού, οι οποίοι αμέσως μόλις εντάσσονταν στο στρατό, διδάσκονταν την ελληνική αττικότροπον (Τσιμπουκίδης 107).

Συγκινητική, ζωντανή απόδειξη της ελληνικής γλωσσικής επιρροής αποτελεί μια αποκομμένη και απομονωμένη φυλή των Ιμαλαΐων, οι Καλάς, που περηφανεύονται ότι είναι απόγονοι του ένδοξου στρατού του Αλέξανδρου. Τον 19^ο αιώνα οι άγγλοι εξερευνητές δήλωναν ότι το 50% της γλώσσας των Καλάς ήταν ελληνική. Πράγματι αυτοί οι άνθρωποι όταν χαιρετούν λένε «Χαίρε» και αναφέρονται στο Δία με την ονομασία «Ντία-Ζέο». Δυστυχώς δεν έχουν γραπτά κείμενα. Οι ίδιοι δηλώνουν ότι πριν από χρόνια μια σκληρή φυλή που κατέβηκε από τα βουνά, τους επιτέθηκε και τους έκαψε όλα τους τα βιβλία. Ό,τι μαθαίνουν το ακούν από τους παλαιότερους (Αλεξάνδρου 153).

Η παρούσα εργασία έχει ως αντικείμενο της τη γραφή. Η γραφή όμως δεν μπορεί ούτε να υπάρξει, ούτε να διαδοθεί χωρίς την ύπαρξη και τη διάδοση του πολιτισμού και της γλώσσας. Είναι στοιχεία συνφυή και αλληλένδετα και γι' αυτό το λόγο θεωρήθηκε απαραίτητη η αναφορά της συνολικής προσφοράς του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής γλώσσας στους άλλους λαούς.

Εικόνα 21: Αλέξανδρος. Άναμμα του 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Βορέθηκε σ

Λατινικό αλφάβητο

«Στο αλφάβητο ενός λαού, καθρεφτίζεται η ιστορία του εκπολιτισμού του, με άλλα λόγια η ιστορία των σχέσεών του με κάποιον ανώτερο πολιτισμό», γράφει ο Alfonso Traina στην αρχή του βιβλίου του *L'alfabeto e la pronunzia del latino* (11). Πράγματι στην περίπτωση του λατινικού αλφαβήτου, διαφαίνεται η μεγάλη πολιτιστική επιρροή που δέχθηκαν οι Λατίνοι από τους Έλληνες, καθώς το λατινικό αλφάβητο έχει καθ' όλα ελληνική καταγωγή.

Οι στενές σχέσεις των δύο λαών είναι πανάρχαιες. Η Ιταλική χερσόνησος αποικήθηκε επανειλημμένα από κύματα Ελλήνων αποίκων. Ο Ευάγγελος Μπεξής υποστηρίζει ότι ο πρώτος ελληνικός αποικισμός ήταν ο αποικισμός των Πελασγών και τον τοποθετεί στο ευρύ χρονικό πλαίσιο του 3000 με 2000 π.Χ. (10-11). Ο δεύτερος ελληνικός αποικισμός, μαρτυρείται από την αφήγηση του Διονύσιου του Αλικαρνασσεά που έζησε 22 χρόνια στη Ρώμη καταγράφοντας την ιστορία της. Στο 11^ο κεφάλαιο, του βιβλίου «Ρωμαϊκές αρχαιότητες» γράφει την ιστορία του Οίνωτρου από την Αρκαδία.

Ο Οίνωτρος λοιπόν, δυσσαρεστημένος καθώς ήταν από τη μοιρασιά της γης της Αρκαδίας, που έκανε ο πατέρας του στα 22 του παιδιά, μαζί με τον αδελφό του Πευκέτιο, εγκατέλειψε την Πελοπόννησο και πέρασε με στόλο το Ιόνιο πέλαγος, συνοδευόμενος από πλήθος Αρκάδων, για να αποβιβαστεί και να εγκατασταθεί στην δυτική ιταλική ακτή, σε μία περιοχή που ονομάστηκε Οινωτρία. Ο αδελφός του, δεν τον ακολούθησε στις δυτικές ακτές αλλά εγκαταστάθηκε σε μια άλλη περιοχή που ονόμασε Πευκετία (Μπεξής 10). Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς όμως, μας δίνει μια ακόμη σημαντικότερη πληροφορία. Αναφέρει ότι ο Οίνωτρος γεννήθηκε 17 γενιές πριν από τα Τρωικά. Η επίσημη άποψη χρονολογεί την τρωική εκστρατεία στα 1184-1200 π.Χ. Αν υπολογίσουμε μια γενιά στα 30

χρόνια ο δεύτερος ελληνικός αποικισμός της Ιταλίας τοποθετείται περί το 1710 π.Χ.

Η ελληνική μυθολογία αναφέρει ότι ο γιος του Οδυσσέα και της Κίρκης ήταν ο Τηλέγονος, ο οποίος γνώρισε τον άλλο γιο του Οδυσσέα, τον Τηλέμαχο και συμφιλιώθηκε μαζί του. Για να δέσουν τη φιλία τους, παντρεύτηκαν ο ένας τη μητέρα του άλλου. Ο Τηλέγονος με την Πηνελόπη απέκτησαν ένα γιο, τον Ιταλό. Ο Ιταλός βασίλευσε στην Οινωτρία και την μετονόμασε Ιταλία από το όνομά του (Μαντινάος, *Φιλισταίοι και Ετρούσκοι* 51). Μια άλλη εκδοχή για το όνομα της χώρας αναλύει την ετυμολογία της λέξης *italus* και δηλώνει πως προέρχεται από το λατινικό *vitulus* που σημαίνει μοσχάρι. Το μοσχάρι είναι σύμβολο και ιερό ζώο των Μινωιτών, που εικάζεται να πήραν κι αυτοί μέρος σε κάποιο αποικισμό (Μπεξής 13-14).

Ο τρίτος αποικισμός συντελέστηκε το 1260 π.Χ., περίπου 60 χρόνια πριν τον Τρωικό πόλεμο και ήταν πιο περιορισμένης μορφής. Διηγείται όμως μια όμορφη ιστορία, την ιστορία του Αρκά Βασιλιά Ευάνδρου. Η ιστορία αυτή επιβεβαιώνεται από πολλές ιστορικές πηγές: από τον περιηγητή της αρχαιότητας Πausανία (Αρκαδικά, κεφάλαιο 43), από τον Βιργίλιο στην Αινειάδα αλλά και από τον Οβίδιο. Τον Εύανδρο αναφέρει και ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς.

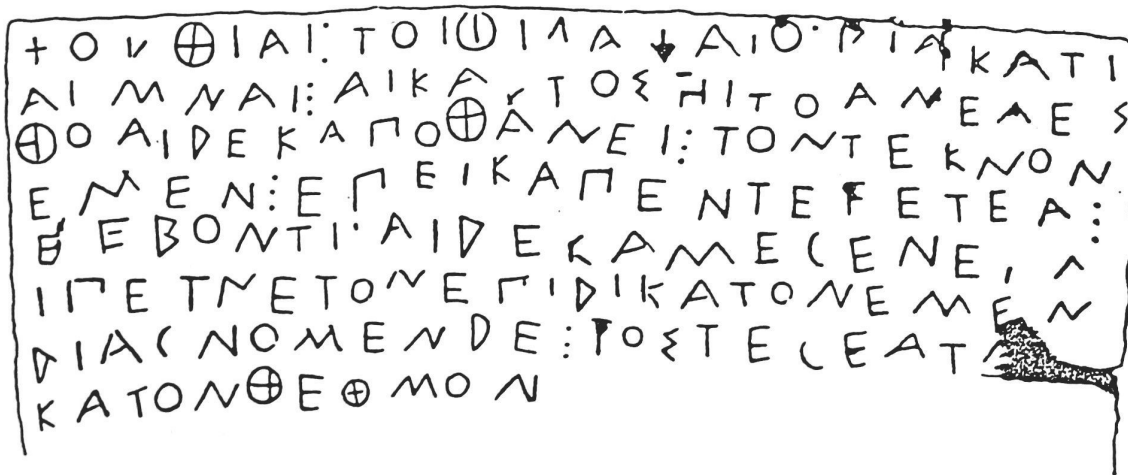
Ο Εύανδρος καταγόταν από το Παλλάντιον της Αρκαδίας. Ήταν συνετός και ικανός στην πολεμική τέχνη και όλοι τον θαύμαζαν τόσο, που έλεγαν ότι ήταν γιος του Ερμή. Κάποτε ξεκίνησε από την πατρίδα του, με τη μητέρα του Νικοστράτη και τους Αρκάδες συντρόφους του και πήγε να εγκατασταθεί στην περιοχή κοντά στον ποταμό Τιβέρη. Ο Οβίδιος ίσως από υπερβάλλοντα ζήλο αναφέρει ότι η Νικοστράτη που ήταν προφήτισσα επέλεξε αυτό το μέρος γιατί προφήτευσε ότι εκεί θα χτιζόταν κάποτε το κέντρο μιας μεγάλης αυτοκρατορίας.

Εν πάσει περιπτώσει ο Εύανδρος ονόμασε τη νέα του πατρίδα από το όνομα της μικρής Αρκαδικής του πατρίδας: Παλλάντιον. Όταν

πολύ αργότερα στην ίδια ακριβώς περιοχή χτίστηκε η Ρώμη, ο Παλατίνος λόφος ονομάστηκε έτσι από τον αρχαίο οικισμό του Ευάνδρου. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τον Παλατίνο λόφο στον οποίο ήταν κτισμένα λαμπρά και πολυτελή κτίσματα προήλθε η ονομασία παλάτι, palazzo, palace (Μπεξής 15). Ο Εύανδρος, καθώς αναφέρουν οι πηγές, έφερε από την πατρίδα του την τέχνη της γραφής. Αυτό αναφέρεται συγκεκριμένα από τον Ρωμαίο ιστορικό Τάκιτο που έζησε το 50-120 μ.Χ.

Ο μεγάλος επιγραφικός Αρβανιτόπουλος αναφέρει ότι ένα από τα προεγκλείδια αλφάβητα, το Χαλκιδικό, μεταδόθηκε στους ιταλικούς λαούς και με βάση αυτό, αναπτύχθηκε το λατινικό αλφάβητο (51). Αναφέρει δε ότι αυτό το αλφάβητο ήταν σε χρήση στη Κύμη και στην Πελοπόννησο, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στις Αρκαδικές επιγραφές Χαλκιδικού αλφαβήτου (249). Ο Εύανδρος ήταν Αρκάς. Ο Οίνωτρος επίσης. Μεγάλο μέρος των Ελλήνων αποίκων στην Ιταλία ήταν Αρκαδικής καταγωγής. Διακρίνεται λοιπόν κάποια λογική σύνδεση αυτών των γεγονότων.

Εικόνα 22: Χάλκινος πίνακας, του Χαλκιδικού αλφαβήτου που βρέθηκε το 1865 στην Αρκαδία, έξω από την Τεγέα

Το Χαλκιδικό αλφάβητο, που ευρέως από τους ερευνητές έχει αναγνωριστεί ως πρόγονος του λατινικού, έχει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Για να γίνει κατανοητή η σχηματοποίηση του Λατινικού αλφαβήτου θεωρείται σκόπιμη η παρουσίαση των χαρακτηριστικών που διαφοροποιούν το Χαλκιδικό, από τα άλλα αλφάβητα και πως ορισμένα απ' αυτά επέδρασαν στη γονιμοποίηση των Λατινικών γραμμάτων.

Τα στοιχεία για το Χαλκιδικό αλφάβητο παρατίθενται ξεκάθαρα στο πλούσιο έργο του Αρβανιτόπουλου, ενώ η μετέπειτα εξέλιξή τους για την τελειοποίηση των λατινικών χαρακτήρων περιγράφεται από τον Ιταλό γλωσσολόγο Alfonso Traina.

Πολύ συχνά το ξει στο Χαλκιδικό αλφάβητο, αποδίδεται με το σύμβολο Χ ή με ένα σταυρό +. Έτσι το παρέλαβαν και οι Λατίνοι και διατηρήθηκε στη λατινική γραφή, στη μορφή που είναι γνωστό σήμερα με το όνομα εξ ή ιξ. Κάποια πιθανή επίδραση του Ιωνικού αλφαβήτου είναι υπαίτια για την ενίοτε εμφάνιση του Ξ σε κάποια Χαλκιδικά κείμενα, δεν είναι πάντως συνήθης.

Το Χαλκιδικό αλφάβητο για να αποδώσει το χει, χρησιμοποίησε το γράμμα που στα άλλα αλφάβητα απέδιδε το ψει δηλαδή την τρίαίνα ψ. Το ψει το αποδίδει συχνά με ένα σύμβολο που μοιάζει με αστέρι*.

Το γάμμα αποδίδεται ως C, ενώ το δίγραμμο που στην Ελλάδα δεν γνωρίζει μεγάλη χρήση, στο Χαλκιδικό αλφάβητο εμφανίζεται συχνότατα.

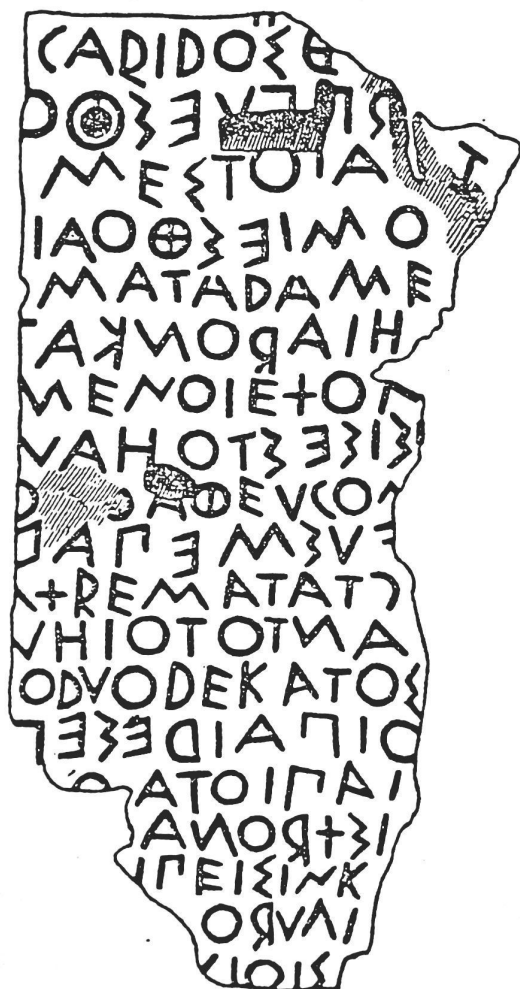
Το λατινικό Η που έμεινε σε χρήση στη λατινική γραφή, δεν είναι άλλο από το σύμβολο του δασέως στο Χαλκιδικό αλφάβητο, το οποίο αρχικά γράφονταν κλειστό Η ή ανοιχτό Η.

Το ιώτα έχει την όψη ι και έτσι παρέμεινε. Το λάμδα συνήθως είναι λ αλλά το συναντάμε και Λ λόγω της επιρροής από το Ιωνικό και το Κορινθιακό αλφάβητο.

Το πει έχει τη συνηθισμένη μορφή Π, αλλά συναντάται και με τη μορφή Ρ η οποία και εν τέλει υιοθετήθηκε από τους Λατίνους.

Το σίγμα εμφανίζεται με ποικίλες μορφές. Είτε ως Ϛ, Σ ή Ϛ είτε κεκλιμένο ως Μ , κυρίως στις Αρκαδικές και Λακωνικές επιγραφές. Στο λατινικό αλφάβητο οι αυστηρές κεραίες του στρογγύλεψαν και έγιναν πλοκαμωειδείς, παίρνοντας αργότερα τη μορφή S.

Εικόνα 23: Μεγάλος χάλκινος πίνακας, που βρέθηκε στην Ολυμπία, γραμμένος στο Χαλκιδικό αλφάβητο

Η επίδραση της ελληνικής γραφής, στην περιοχή του Λατίου και της Ιταλίας γενικότερα, φιλτραρίστηκε πρώτα από έναν άλλο μεγάλο πολιτισμό, τον ετρούσκικο. Οι Ετρούσκοι ήταν οι άμεσοι αποδέκτες αυτής της αλφαβητικής επιρροής, οι οποίοι με την σειρά τους την πέρασαν στους Λατίνους.

Οι Ετρούσκοι που αυτοαποκαλούνταν Rasena, ήταν γνωστοί στους Λατίνους ως Tuski και Etruski και στους Έλληνες ως Τυρρηνοί. Ο αρχαίος αυτός λαός έδρασε στην κεντρική και βόρεια Ιταλία, ανάμεσα στους ποταμούς Τίβερη και Άρνο δυτικά και νότια των Απεννίνων και έφτασε στην ύψιστη ακμή του τον 6^ο π.Χ. αιώνα. Όπως μας αναφέρει η εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, η καταγωγή αυτού του λαού δεν έχει προσδιοριστεί εντελώς (26:45-46). Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο μετανάστευσαν από τη χώρα τους, τη Λυδία και έφθασαν στην Ιταλία ψάχνοντας μια νέα χώρα που θα μπορεί να τους θρέψει. Ο ηγέτης τους, ήταν ο Τυρρηνός, γιος του βασιλιά της Λυδίας Άτυ και προς τιμήν του, μετονομάστηκαν σε Τυρρηνοί. Ο Κ.Φ. Μαντινάος, θεωρεί, ότι ήταν ελληνικής καταγωγής, φύλο που μετανάστευσε από τη Θεσσαλία στη Λυδία και κατόπιν, από τη Λυδία στην κεντρική Ιταλία (*Φιλισταίοι και Ετρούσκοι* 55).

Όποια κι αν ήταν η καταγωγή τους, οι Ετρούσκοι ήταν οι άμεσοι παραλήπτες του χαλκιδικού αλφαβήτου που τους το μετέδωσαν οι Έλληνες άποικοι. Η ετρούσκικη γλώσσα που διέφερε από την ελληνική προσάρμοσε το χαλκιδικό αλφάβητο στα δικά της δεδομένα. Καθώς δεν έκανε διάκριση ανάμεσα σε άηχα και ηχητικά, χρησιμοποιούσε το χαλκιδικό C για να αποδώσει τη φωνητική αξία τσ αλλά και τζ παχύ. Αυτό αργότερα αποτέλεσε πρόβλημα για τους λατίνους. Ακόμη ένα πρόβλημα προκλήθηκε από την απόδοση του ίδιου ήχου από 3 διαφορετικά γράμματα: Q, K, C. Αυτό φαίνεται στο παράδειγμα Iocus, loci, Ioka (Traina 14).

Η ιταλική εγκυκλοπαίδεια Universo αναφέρει ότι το δίγαμμα **F** ενώ αποβλήθηκε αργότερα από τους Έλληνες από τους Ετρούσκους αξιοποιήθηκε αμέσως ως F και το ύψιλον Y μεταλλάχθηκε σε V (I:179).

ALFABETI ETRUSCHI

Alfabeto greco « modello »	Alfabeto arcaico	Alfabeto recente	Trascrizione
A	A	A	a
B	-	-	(b)
Γ	∩	∩	c
Δ	-	-	(d)
Ε	Ϟ	Ϟ	e
Ζ	Ϡ	Ϡ	v
Η	Ι	Ι	z
Θ	Ϡ	Ϡ	h
Ι	ι	ι	ϕ (-th)
Κ	κ	-	i
Λ	λ	λ	k
Μ	μ	μ	l
Ν	ν	π	m
Ξ	-	-	n
Ο	ο	ο	s
Π	π	π	(o)
Ρ	ρ	ρ	p
Σ	σ	σ	s
Τ	τ	τ	q
Υ	υ	υ	r
Χ	χ	χ	t
Φ	φ	φ	u
Ψ	ψ	ψ	ε συνεχής και έφερνε συνέχεια δυανόηση ηχητικής λέξης από αυτούς του Κλαύδιου.
-	-	ϛ	ϕ (-ph)
		ϛ	χ (-ch)
		ϛ	ε

Εικόνα 24: Το Τυρρηνικό αλφάβητο

Ετρούσκικες επιγραφές δεν μας έχουν σωθεί πολλές. Το 1921, σε μια περιοχή της Τοσκάνης, την Μαρσιλιάνα, ανασκάφτηκε ετρούσκικος τάφος, στον οποίο βρέθηκε μια μικρή ενεπίγραφη πινακίδα. Πρόκειται για το παλαιότερο και αρτιότερο δείγμα ετρούσκικου αλφαβήτου. Η ομοιότητα με τα ελληνικά γράμματα είναι έκδηλη (Traina 15).

Η παράδοση θέλει την εκδίωξη των Ετρούσκων από τους Λατίνους περίπου το 510 π.Χ. Η φυλή σκόρπισε, απορροφήθηκε από το λατινικό στοιχείο και χάθηκε για πάντα. Στους Λατίνους πέρασε το αλφάβητο, το οποίο με τη σειρά του μεταλλάχθηκε σύμφωνα με τις ανάγκες της γλώσσας.

Το 340 π.Χ. ο Papisius Crassus, δικτάτορας της εποχής, συνδυάζει πρώτος γραφή και φωνητική, εισάγοντας στο όνομά του το *g* στη θέση του *s*. Αργότερα, το 234 ο Άπιος Κλαύδιος Κέκος εισάγει το σύμβολο *G*, ένα παραλλαγμένο *C* δηλαδή. Ο ίδιος ηγεμόνας απεχθάνεται το *Z* γιατί όπως λέει «μοιάζει με τα δόντια ενός νεκρού» (Traina 16).

Το *Θ*, *Φ* και *Ψ* που δεν αποδίδονταν στη λατινική, μετατράπηκαν σε αριθμητικά σύμβολα. Το λατινικό αλφάβητο αποτελούνταν από 21 γράμματα. Οι Ρωμαίοι διατήρησαν το ελληνικό κόππα και του έδωσαν τη μορφή *Q*. Στο γραπτό λόγο το *Q* ακολουθούσε πάντοτε το *V* με τη μορφή *QV* (*qu*) για να εκφράζει καλύτερα τη φωνητική αντιστοίχιση (Hammond 54).

Η ελληνική επιρροή στη γραφή υπήρξε συνεχής και έφερνε συνέχεια δυσνόητες ηχητικά λέξεις. Επί αυτοκρατορίας του Κλαύδιου, έγινε προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος εισαγάγοντας τρία νέα γράμματα για την απόδοση κάποιων ήχων. Για τον κλειστό ήχο ου χρησιμοποιήθηκε το *J*, για τον ήχο ανάμεσα σε *i* και *o* το *H*, ενώ το αντιστίγμα *U* ήταν μια λύση για την απόδοση του δύσκολου ελληνικού ψει. Παρόλη την προσπάθεια όταν ο Σπούριος Καρβίλιος διαδέχτηκε

τον Κλαύδιο, επειδή δεν είχε την μόρφωση και την καλλιέργεια του προκατόχου του, δεν κατάφερε να διατηρήσει αυτές τις αλλαγές (Traina 19).

Έπειτα από αρκετούς αιώνες, στην αυγή της σύγχρονης εποχής μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας, εισήχθησαν στο λατινικό αλφάβητο, τα γράμματα J και U από τον Γάλλο Pierre La Ramée, λατινιστί Petrus Ramus, προς τιμήν του οποίου τα γράμματα αυτά ονομάστηκαν «*lettere ramiste*».

Με την εξάπλωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στα τέλη του 1^{ου} αιώνα π.Χ., σχεδόν σ' όλη την Ευρώπη, το λατινικό αλφάβητο διαμέσου της λατινικής γλώσσας πέρασε στους υποτελείς λαούς. Το αποτέλεσμα ήταν, να χρησιμοποιούνται οι λατινικοί χαρακτήρες για την απόδοση πολλών διαφορετικών γλωσσών, με κάποιες μικρές προσαρμοστικές διαφοροποιήσεις, από γλώσσα σε γλώσσα (Morwood 4).

Το ελληνικό αλφάβητο λοιπόν, μπορούμε κλείνοντας να συμπεράνουμε πως ήταν ο σπόρος που γονιμοποίησε τη γραφή, σ' ένα πολύ μεγάλο μέρος των λαών της γης.

ΡΟΜΙΟΚΑΡΕΣΤΑΙ:ΗΘΥΣΑΤΟΝΙΣΕΚΑΣΤΟΝΝΟΥΜΙΕ:ΟΤΡΟΝΤΟΝΗΥΠΟΚΝ
 ΑΜΙΔΙΟΜ:ΗΤΙΕΗΥΠΟΤΟΝΟΜΙΟΝΤΟΝΕΠΙΦΟΙΤΟΜ:ΑΚΥΟΡΕΙΠΕΡΤΟΘΑΡΙΑ
 ΝΚΑΙΜΥΣΑΥΕΟΝ:ΤΟΙΣΑΥΤΟΜΥΟΜΙΟΙ:ΥΡΕΣΤΑΙ:ΚΑΤΑΠΟΝ:ΗΕΚΑΣΤΟΥ
 ΙΤ:ΑΙΚΑΔΕΝΘΕΟΙΕΟΜΤΙ:ΤΟΝΥΑΥΠΛΑΚΤΟΝΦΟΙΚΕΟΝΤΟ:ΗΟΓΟΚΑΙΝΟΙΡΟ
 Μ:ΤΟΜΗΥΠΟΚΝΑΜΙΔΙΟΜ:ΕΚΑΣΤΟΜΥΟΜΕΣΤΙ:ΑΙΚΑΓΟΘΑΡΕΙΤΟΜΥ
 ΡΕΜΑΤΟΜΚΡΑΤΕΜ:ΤΟΝΕΠΙΦΟΙΤΟΝΤΟΚΑΤΙΤΟΜΕΝΟΜΚΡΑΤΕΙΜ:Ι:
 ΤΟΥΣΕΠΙΦΟΙΤΟΥΣ:ΕΜΠΥΠΛΑΚΤΟΥ:ΤΑΝΔΙΚΑΝΠΡΟΔΙΤΟΜ:ΗΑΡΕΣΤΑΓΙΟΤΟΥΣΔ
 ΙΚΑΣΤΕΡΑ:ΗΑΡΕΣΤΑΙ:ΚΑΙΔΙΔΟΜΕΝ:ΕΝΟΠΟΝΤΙΚΑΤΑΦΕΟ:ΣΔΥΤΑΜΑΡΟΜ:ΤΟΙ
 ΡΟΝΤΟΝΗΥΠΟΚΝΑΜΙΔΙΟΜ:ΠΡΟΣΤΑΤΑΝΚΑΤΑΣΔΑΙ:ΤΟΜΝΟΤΡΟΝΤΟΠΙ
 ΟΙΤΟΙ:ΚΑΙΤΟΝΕΠΙΦΟΙΤΟΝΤΟΝΟΤΡΟΙ:ΗΟΙΤΙΝΕΚΑΠΙΑΤΕΞΕΝΤΙΜΟΙΕΞ:Η:ΗΟΞ
 ΤΙΚΑΝΟΝΙΠΕΙ:ΠΑΤΑΚΑΚΑΙΤΟΜΕΡΟΣ:ΤΟΝΥΚΕΜΑΤΟΝ:ΕΝΝΑΥΠΛΑΚΤΟΝ
 ΑΠΟ(ΕΝΕΤΑΙ:Ε+ΙΜΕΝΑΠΟΡΑΥΕΙΜ:ΤΟΝΕΠΙΦΟΙΤΟΝ:ΕΝΝΑΥΠΛΑΚΤΟΝ
 :Θ:ΗΟ:ΣΤΙΣ:ΚΑΤΑΦΕΦΑΔΕΙΟΤΑ:ΔΙΔΑΘΕΙΡΕΙ:ΤΕΝΑΙΚΑΙΜΑΝΑΝΑΝΑΙ:ΚΑ
 ΙΜΙΑΙ:ΗΟΤΙΚΑΜΕΑΝΘΟΤΑΡΟΙ:Σ:ΔΟΚΕΙ:ΗΟΠΟΝΤΙΟΝ:ΤΕΥ:ΙΝΟΛΥ:ΠΝΕΘ
 ΑΙΚΑΙΝΑΦΤΑΚΤΙΟΝ:ΤΟΝΕΠΙΦΟΙΤΟΝ:ΠΝΕΘΑΙ:ΑΤΙΜΟΝ:ΕΥΜΕΝ:ΚΑΙΥΡΕ
 ΜΑΤΑΠΛΑΜΑΤΟΘΑΣ:ΙΤΑΙ:ΤΟΝΚΑΝΕΙΜΕΝΟ:ΙΤΑΝΔΙΚΑΝ:ΔΟΜΕΝ:ΤΟΜΑΡ
 ΥΟΝ:ΕΝΤΡΙΑ:ΟΝΤΑΜΑΡΑΙ:Σ:ΔΟΜΕΝ:ΑΙΚΑΤΡΙΑ:ΗΟΙ:ΙΤΑΝΔΙΚΑΝ:ΑΤΙΜ
 ΑΙΤΑΥΑ:ΕΥ:ΚΑΙΥΡΕΜΑΤΑ:ΠΛΑΜΑΤΟΘΑΣ:ΕΙΣΤΑΙ:ΤΟΜΕΡΟΣ:ΜΕΤΑΔΦΟ
 ΟΥΕΙΜ:ΕΥ:ΚΑΙΥΡΕΜΑΤΑ:ΠΛΑΜΑΤΟΘΑΣ:ΕΙΣΤΑΙ:ΤΟΜΕΡΟΣ:ΜΕΤΑΔΦΟ
 ΙΚΙΝΑΤΑΝ:ΔΙΘΜΟΣ:ΑΙΗΟΡΟΝ:ΤΟΝΩΝΟΜΙΟΝ:ΕΝΥΔΡΙΑΜ:ΤΑΝΚΑΘΙ+
 ΤΑΤΕΛΕΟΝΕΙΜΕΝ:ΑΙΤΟΘΕΘΜΙΟΝ:ΤΟΙΣΗΥΠΟΚΝΑΜΙΔΙΟΙ:ΣΤΟΙΡΟΙ:ΤΑΥ
 ΤΑΤΕΛΕΟΝΕΙΜΕΝ:ΑΙΤΟΘΕΘΜΙΟΝ:ΤΟΙΣΗΥΠΟΚΝΑΜΙΔΙΟΙ:ΣΤΟΙΡΟΙ:ΤΑΥ

Εικόνα 25: Το Χαλκιδικό αλφάβητο

Ρουνική και Γοτθική γραφή

Περίπου το 200 μ.Χ. τα Γοτθικά φύλα που ήταν εγκατεστημένα στα παράλια του Εύξεινου Πόντου, άρχισαν να γράφουν σε μια παράξενη, ιδιόζουσα γραφή, τη ρουνική. Όπως μας παραθέτει η εγκυκλοπαίδεια Universo, είχαν ήδη παραλάβει το ελληνικό αλφάβητο, πιθανόν σε κάποιο στάδιο διαμόρφωσης και τροποποίησής του (I:179) και με βάση αυτό δημιούργησαν τους ρούνους. Δεν υπάρχουν πολλές πηγές που να ασχολούνται με αυτή την επιρροή, όμως αναφέρεται έστω κι επιγραμματικά σε αξιόλογα συγγραφικά έργα.

Η γραφή αυτή αποτελούνταν από τα 24 γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου, τα οποία στη συνέχεια εξελίχθηκαν και διαμορφώθηκαν, ανεξάρτητα από άλλες επιρροές, στο λεγόμενο ρουνικό αλφάβητο. Οι ομοιότητες των δύο αλφαβήτων είναι πολλές και υποδεικνύουν κάποια αλληλεπίδραση.

Ένας παράγοντας χάρη στον οποίο οι ρούννοι πήραν αυτή τη μορφή, υπήρξε η ιδιαίτερη συνήθεια να σκαλίζονται στο ξύλο. Η λέξη ρουν ή ρούνα στη γλώσσα των βορειογερμανών σήμαινε μυστικό. Πράγματι η γραφή αυτή εξυπηρετούσε μυστικούς, ιερούς σκοπούς. Θεωρούνταν ότι αποτελούσε το μέσο για να περάσουν τα μηνύματα των θεών στους ανθρώπους πάνω στο ξύλο. Η ελληνική γραφή άλλωστε παραλήφθηκε από αυτούς τους λαούς για τη χρήση της μαγείας (Σιγάλας 316).

Τα ρουνικά μεταδόθηκαν μέχρι τους λαούς της Σκανδιναβίας, της Ιρλανδίας και της Σκωτίας. Θεωρείται η παλαιότερη γραφή των βορειογερμανών και των Αγγλοσαξόνων. Ρουνικές γραφές, έχουν βρεθεί άφθονες στις Σκανδιναβικές χώρες, στις κοιλάδες του Ρήνου και του Δούναβη, στην Αγγλία και στην Ιρλανδία. Οι περισσότερες είναι πολύ σύντομες. Η εκτενέστερη βρέθηκε στο Eggjum της Νορβηγίας και αριθμεί 200 ρούνους.

Ρούνοι		φθόγγ. ἀξία
ƿ	F	φ
ƿ	Π	ου
ββ	F	β
F	F	α ο
RR	R	ρ
κ	h	κ
X	X	χ
pp	P	β
HH	HN	h
tt	t	τ
l	l	λ
δYN	†φ	j
l	SZ	ε
BM	EH	ω
Y*	Y	τς, ς;

ξζ	γγ	ε
↑	↑	τ
β	B	β
M	M	ε
MY	M	μ
↑	↑	λ
ϙϙ	χχ	χχ
ϙ	ϙ	β ε
ωω	H	δ
	π	α
	π	αι
	A	υ
	*	εο
	Υ	εα
	Π	φ
	Ω	τς
	X	γ

Εικόνα 26: Οι Ρούνοι

Οι Γότθοι τον 4^ο μ.Χ. αιώνα παρέλαβαν εκ νέου το ελληνικό αλφάβητο. Ο Βισηγότθος επίσκοπος Ουλφίλας υπήρξε ο θεμελιωτής της νέας Γοτθικής γραφής.

Ο ίδιος ήταν άριστος γνώστης της ελληνικής και της λατινικής γλώσσας. Όταν κλήθηκε να δημιουργήσει ένα νέο αλφάβητο βασίστηκε κυρίως στο ελληνικό αλφάβητο. Χρησιμοποίησε 19 σύμβολα του ελληνικού αλφαβήτου και πρόσθεσε τα q, h, j, r, s και f του λατινικού. Όπως αναφέρεται στην εγκυκλοπαίδεια Universo, για να εκφράσει ορθότερα την γοτθική, πρόσθεσε και δύο ρουνικά σύμβολα που απέδιδαν κάποιους ιδιαίτερους φθόγγους (VI:357).

Το έργο του Ουλφίλα ήταν πολύ δύσκολο, καθώς μέσω της γραφής έπρεπε να μεταφέρει τα πολιτιστικά και γλωσσικά στοιχεία της ελληνο-χριστιανικής κοινωνίας, που ήταν πολύ απομακρυσμένη από τους Γερμανικούς λαούς, στη γοτθική παράδοση.

Όταν επιτεύχθηκε η δημιουργία του νέου Γοτθικού αλφαβήτου το 348, ο Ουλφίλας το χρησιμοποίησε για να μεταφράσει την Αγία Γραφή. Σε αυτή τη γραφή έχουν διασωθεί τα περισσότερα, στη γοτθική γραμμένα, παλαιά κείμενα.

Γοτθικόν	Πρότυπον	Προέλευσις
Α	Δ	Έλλην.
β	β	"
γ	Γ	"
α	Δ	"
ε	Ε	"
υ	ϑ	λατιν.
ζ	Ζ	Έλλην.
h	h	λατιν.
ψ	Ψ	Έλλην.
ι	ι	"
κ	κ	"
λ	λ	"

μ	μ	"
ν	ν	"
ς	ς	λατιν.
π	π	ρουνι.
π	π	Έλλην.
ϥ	ς	"
κ	κ	λατιν.
ς	ς	"
τ	τ	Έλλην.
ϥ	ϥ	"
ƿ	ƿ	λατιν.
χ	χ	Έλλην.
θ	θ	"
ϣ	ϣ	ρουνι.
↑	↑	Έλλην.

Εικόνα 27: Γοτθικό αλφάβητο

Κοπτική γραφή

Το έντονο ελληνικό στοιχείο στην Αίγυπτο έκανε την εμφάνισή του με την κατάκτηση του Μεγάλου Αλεξάνδρου και έκτοτε σημάδεψε ιστορικά και πολιτιστικά την πορεία της χώρας.

Οι Κόπτες αποτελούν μια χριστιανική μειονότητα Αιγυπτίων, που ανθρωπολογικά φαίνεται να είναι οι πιο αντιπροσωπευτικοί απόγονοι του αρχαίου λαού της Αιγύπτου. Η εμφάνιση του Χριστιανισμού στον Αραβικό κόσμο θα πρέπει να οφείλεται σε θρησκευτική επιρροή των Ελλήνων Χριστιανών που αποτελούσαν ενεργό μέρος του πληθυσμού, ιδιαίτερα στην Αλεξάνδρεια αλλά και σε όλη τη χώρα.

Η ονομασία τους οφείλεται στην εξευρωπαϊσμένη μορφή της αραβικής λέξης *Gobt*, που αποτελεί εσφαλμένη προφορά του *Gibt*, που προέρχεται από το ελληνικό «Αιγύπτιος» (Σιγάλας 315).

Η κοπτική γραφή αποτελείται από ελληνικούς χαρακτήρες. Από την αιγυπτιακή στρογγυλόσχημη γραφή του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ. διατηρήθηκαν επτά γράμματα που δήλωναν τους ιδιαίτερους φθόγγους της γλώσσας. Η κοπτική γλώσσα που αποδίδεται με αυτό το αλφάβητο προέρχεται απευθείας από την αρχαία αιγυπτιακή, ενώ είναι πολύ πλούσια με ελληνικές λέξεις.

Το ελληνικό αλφάβητο επιχείρησε να διεισδύσει στην γραφή των Αιγυπτίων πολύ νωρίτερα. Ήδη τον 2^ο αιώνα έγιναν προσπάθειες απόδοσης της αιγυπτιακής γλώσσας με ελληνικούς χαρακτήρες. Οι δοκιμές απέτυχαν καθώς αποδείχθηκε ότι χρειαζόταν ένα δραστικότερο πλησίασμα των δύο γλωσσών, το οποίο επήλθε με την υιοθέτηση της ίδιας θρησκείας.

Η οριστική κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Άραβες έγινε το 641 μ.Χ. Η κοπτική γλώσσα εξακολούθησε να χρησιμοποιείται μέχρι τον 9^ο αιώνα, όταν παραγκωνίστηκε από την αραβική και έτσι σταδιακά έπαψε να ομιλείται τον 17^ο αιώνα. Η μόνη ζωντανή μορφή της κοπτικής

γλώσσας είναι η λειτουργική που επέζησε στους ναούς και τα μοναστήρια. Η γραφή συναντάται και αυτή κυρίως σε εκκλησιαστικά και ιερά κείμενα.

Τον 1^ο αιώνα μ.Χ. σπάνια ήταν ένας νομαδικός και βάρβαρος λαός που διακρίνονταν οι συγγενικές φυλές, οι οποίες με τη σειρά τους ήταν χωρισμένες σε μικρότερες ομάδες. Στους ξένους πάντως, ήταν γνωστοί με το κοινό όνομα Σλάβοι ή Σκλαβήνοι. Η λέξη «σκλαβός» απέκτησε στα ελληνικά την έννοια του δούλου από τους Σλάβους αιχμαλώτους (Χρήστου 49).

Τον 9^ο αιώνα, είχαν σταθεροποιηθεί τις θέσεις τους στις θέσεις που γνωρίζουμε σήμερα με λίγες μεταγενέστερες διαφοροποιήσεις. Η φυλή των Σλαβόκων που ήταν πολυάριθμη εγκαταστάθηκε στον Μοράβια ποταμό και αποτέλεσε τους Μοραβούς. Ένα μέρος αυτής της φυλής αποκόπηκε και εγκαταστάθηκε στην Πανονία, κατά από τον Δούναβη. Αυτοί ονομάστηκαν Σλαβένοι. Την βόρεια Ιαλλυρία μοιράστηκαν οι Κροάτες και οι Σέρβοι και τη βόρεια Θράκη κατείχαν οι Βουλγάροι. Οι τελευταίοι προήλθαν από ανάμιξη των ήδη εγκατεστημένων εκεί Σλάβων με μια ορδή ταταροτούρκων εισβολέων στη περιοχή και με τους Έλληνες Θράκες που ζούσαν εκεί.

Η θρησκεία των Σλάβων εστίαζαν στη λατρεία των προγόνων. Πίστευαν ότι η ψυχή είναι υλική και μετά το θάνατο περιφέρεται πάνω στη γη. Η πολυθεώτερη θεότητά τους, ήταν η θεά της νομιμότητας. Η λατρεία της επέτρεπε την ερωτική ελευθερία. Άλλες θεότητες ήταν ο θεός του ήλιου που σε κάθε φυλή εμφανίζε παραλλαγές και ένα πλήθος από γύμφοι της φωτιάς, του νερού, των δένδρων κ.τ. Η νομαδική ζωή των Σλάβων ως τον 9^ο αιώνα δεν τους επέτρεπε το κτίσιμο ναών και ιερών. Στις δύσκολες στιγμές τους, καλούσαν τον μάγο-κερτά της φυλής, για να τους βοηθήσει. Σε σύγκριση με άλλες φυλές της Ευρώπης οι Σλάβοι άργησαν να εκχριστιανιστούν, λόγω της νομαδικής ζωής τους. Μάλιστα όπου

Σλαβική και Βουλγάρικη γραφή

Οι Σλάβοι εμφανίζονται για πρώτη φορά στην ιστορία, στα τέλη του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα. Ήταν ένας νομαδικός και βάρβαρος λαός που διακρίνονταν σε συγγενικές φυλές, οι οποίες με τη σειρά τους ήταν χωρισμένες σε μικρότερες ομάδες. Στους ξένους πάντως, ήταν γνωστοί με το κοινό όνομα Σκλάβοι ή Σκλαβήνοι. Η λέξη «σκλάβος» απέκτησε στα ελληνικά την έννοια του δούλου από τους Σλάβους αιχμαλώτους (Χρήστου 49).

Τον 9^ο αιώνα, είχαν σταθεροποιήσει τις θέσεις τους στις θέσεις που γνωρίζουμε σήμερα με λίγες μεταγενέστερες διαφοροποιήσεις. Η φυλή των Σλοβάκων που ήταν πολυάριθμη εγκαταστάθηκε στον Μοράβα ποταμό και αποτέλεσε τους Μοραβούς. Ένα μέρος αυτής της φυλής αποκόπηκε και εγκαταστάθηκε στην Πανονία, κάτω από τον Δούναβη. Αυτοί ονομάστηκαν Σλοβένοι. Την Βόρεια Ιλλυρία μοιράστηκαν οι Κροάτες και οι Σέρβοι και τη Βόρεια Θράκη κατέλαβαν οι Βούλγαροι. Οι τελευταίοι προήλθαν από ανάμιξη των ήδη εγκατεστημένων εκεί Σλάβων με μια ορδή ταταροτούρκων εισβολέων στη περιοχή και με τους Έλληνες Θράκες που ζούσαν εκεί.

Η θρησκεία των Σλάβων εστιάζονταν στη λατρεία των προγόνων. Πίστευαν ότι η ψυχή είναι υλικά και μετά το θάνατο περιφέρεται πάνω στη γη. Η παλαιότερη θεότητά τους, ήταν η θεά της γονιμότητας. Η λατρεία της επέτρεπε την ερωτική ελευθερία. Άλλες θεότητες ήταν ο θεός του ήλιου που σε κάθε φυλή εμφάνιζε παραλλαγές και ένα πλήθος από νύμφες της φωτιάς, του νερού, των δένδρων κ.ά. Η νομαδική ζωή των Σλάβων ως τον 9^ο αιώνα δεν τους επέτρεψε το κτίσιμο ναών και ιερών. Στις δύσκολες στιγμές τους, καλούσαν τον μάγο-ιερέα της φυλής, για να τους βοηθήσει. Σε σύγκριση με άλλες φυλές της Ευρώπης οι Σλάβοι άργησαν να εκχριστιανιστούν, λόγω της νομαδικής ζωής τους. Μάλιστα όπου

συναντούσαν χριστιανικά στοιχεία ξεσπούσαν βίαια και τα κατέστρεφαν τελείως, όπως στην Ιλλυρία και τη Θράκη (Χρήστου 52).

Οι Σλάβοι, ως απολίτιστος λαός, στερούνταν παιδείας και γραφής.

Στα μέσα του 9^{ου} αιώνα το Βυζάντιο συνέρχεται έπειτα από τη δύσκολη περίοδο της εικονομαχίας, που έληξε οριστικά το 843. Η νέα εποχή που ανατέλλει χαρακτηρίζεται από αναζωογόνηση τόσο στην τέχνη και την πνευματική ζωή, όσο και στην κρατική οργάνωση. Χωρίς εσωτερικές διαμάχες να μονοπωλούν την προσοχή, πλέον το ενδιαφέρον προσηλώνεται στα εξωτερικά προβλήματα της αυτοκρατορίας.

Ο Αραβικός κόσμος την περίοδο αυτή επεκτείνει ολοένα την κυριαρχία του και απλώνεται ως τον Ατλαντικό ωκεανό. Το φραγκικό κράτος από την άλλη προσπαθεί να επηρεάσει πολιτιστικά και θρησκευτικά με κάθε τρόπο τους λαούς των Βαλκανίων. Οι Σλάβοι και οι Βούλγαροι με κάθε ευκαιρία ξεσπούν με βίαιες επιθέσεις και εξελίσσονται σε απειλή στα βυζαντινά εδάφη.

Η Κωνσταντινούπολη όπως ήταν λογικό έπρεπε να αντιδράσει σε όλα αυτά. Για να απομακρύνουν τους Σλάβους από τη λατινική επιρροή και τον καθολικισμό, οι βυζαντινοί αποφάσισαν να τους εκχριστιανίσουν και να τους εντάξουν στη σφαίρα της ελληνικής πνευματικής και πολιτιστικής παιδείας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Έτσι μπορούσαν να τους θέσουν υπό την κυριαρχία τους και τον έλεγχο τους (Τσιτσελίκης 41).

Το δύσκολο έργο του εκπολιτισμού ανέλαβαν δύο αδέρφια από την Θεσσαλονίκη, ο Κωνσταντίνος που ονομάστηκε αργότερα Κύριλλος και ο μεγαλύτερος αδελφός του, Μεθόδιος. Ήταν παιδιά μιας πολύτεκνης και εύπορης οικογένειας που απ' ό,τι φαίνεται είχε κάποια ισχυρή πρόσβαση στους ανώτερους κύκλους της Κωνσταντινούπολης (Ταχιάς 39). Ο πατέρας τους Λέων, ήταν δρουγγάριος του βυζαντινού

στρατού, είχε δηλαδή χίλιους άντρες υπό τις διαταγές του. Φρόντισε ώστε τα παιδιά του να λάβουν την ελληνική παιδεία και καλλιέργεια από μικρά.

Η πορεία των δύο αδελφών υπήρξε ανοδική και γεμάτη αξιώματα. Ο Μεθόδιος με τη σύσταση κάποιων σπουδαίων προσώπων της πόλης, έγινε γνωστός στον αυτοκράτορα ο οποίος του ανέθεσε τη διοίκηση της σλαβικής αρχοντίας. Έτσι γνώρισε τη γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα των Σλάβων. Την περίοδο αυτή τον θρόνο του Βυζαντίου κατέχει ο ανήλικος Μιχαήλ γ', γιος του εικονομάχου Θεόφιλου που πέθανε το 842 και της αυτοκράτειρας Θεοδώρας. Η Θεοδώρα δρούσε υπό την επιρροή του αδελφού της Βάρδα και του λογοθέτη Θεόκτιστου. Ο Θεόκτιστος ουσιαστικά με την απόλυτη εμπιστοσύνη της αυτοκρατορίας, κινούσε τα νήματα και ασκούσε την εξουσία. Ο Μεθόδιος που απολάμβανε την εύνοια και την εμπιστοσύνη του Θεόκτιστου προωθήθηκε μέχρι τον πατριαρχικό θρόνο. Στο μεταξύ ο νεαρός αδελφός του Κωνσταντίνος προσκλήθηκε να σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη. Ο Θεόκτιστος τον κατέστησε οικείο πρόσωπο της αυτοκρατορικής αυλής και δεν άργησε να του δώσει τη θέση του χαρτοφύλακα, δηλαδή του διευθυντή της πατριαρχικής γραμματείας. Για να γίνει αυτό, ο Κωνσταντίνος χειροτονήθηκε πρώτα στη θέση του αναγνώστη.

Εν τω μεταξύ, η Μοραβία γινόταν όλο και πιο δυνατό κρατίδιο και απειλούσε τις γύρω χώρες. Άλλωστε γι' αυτό έμεινε γνωστή ως «Μεγάλη Μοραβία». Μπρος σ' αυτή την απειλή ο Βαυαρός βασιλιάς Λουδοβίκος ο Γερμανικός συμμάχησε με τον βασιλιά των Βουλγάρων Βόρι και αποφάσισαν να επιτεθούν στους Μοραβούς. Ο Μοραβός βασιλιάς Ρασισλάβος μπροστά στον επερχόμενο κίνδυνο, απευθύνθηκε στον βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' ζητώντας την βοήθειά του. Αυτή ήταν η αφορμή της ιεραποστολής του Κωνσταντίνου και του Μεθοδίου.

Ο Κύριλλος ήταν εκείνος στον οποίο ανατέθηκε η δημιουργία του πρώτου σλαβικού αλφαβήτου. Είχε ήδη μεταφράσει κείμενα στη σλαβική, με ελληνικούς χαρακτήρες και παρατήρησε την αδυναμία τους στην απόδοση όλων των φθόγγων.

Η γραφή που επινόησε ήταν βασισμένη στη βυζαντινή μικρογράμματα και ονομάστηκε γλαγολιτική γραφή. Οι ελληνικοί χαρακτήρες εμφανίζονται στρογγυλοποιημένοι και παραλλαγμένοι και σ' αυτούς πρόσθεσε νέους δικούς του χαρακτήρες που απέδιδαν τους φθόγγους της σλαβικής που έλειπαν από την ελληνική γλώσσα. Κάποια γράμματα τα δανείστηκε από την αρμένικη, την κοππική και την αρχαία εβραϊκή γραφή (Χρήστου 60).

Το πρώτο κείμενο που μετέφρασε ο Κύριλλος στη γλαγολιτική γραφή είναι το ευαγγελικό κείμενο του Ιωάννη.

Η «γλαγόλιτσα» που συνέθεσε ο Κύριλλος και αποτέλεσε το μεγάλο έργο του, ήταν μια δύσκολη και δύσχρηστη γραφή. Γι' αυτό τον λόγο αντικαταστάθηκε από ένα νέο απλούστερο αλφάβητο, το Κυριλλικό αλφάβητο, που ονομάστηκε έτσι φυσικά προς τιμήν του Κυρίλλου.

Το γλαγολιτικό αλφάβητο όμως δεν χάθηκε εντελώς. Το πρώτο γλαγολιτικό βιβλίο που τυπώθηκε εμφανίστηκε στο 1483, στη Βενετία. Γλαγολιτικά έντυπα εμφανίστηκαν στη Βενετία, στη Σιέννα, στο Φιούμε και στη Ρώμη από το 1483 έως και το 1812. Επίσης γλαγολιτικά βιβλία τύπωσαν από το 1561 ως το 1564 οι Προτεστάντες στην προσπάθειά τους να προσεγγίσουν τους νότιους Σλάβους (Τσιτσελίκης 52).

Η «γλαγόλιτσα» πολεμήθηκε πολύ από τους Λατίνους επισκόπους. Ο πάπας Ιωάννης ο 10^{ος} έπεισε γύρω στο 920, τον πρίγκιπα της Κροατίας Τομισλάβ να δεχθεί το λατινικό δόγμα και οι καθολικές Σύνοδοι της Δαλματίας το 925, το 1059 και το 1064 καταδίκασαν το σλαβικό δόγμα και το γλαγολιτικό αλφάβητο.

Οι σλαβόφωνοι της Δαλματίας όμως παρά την ένταξή τους, στους κόλπους της Καθολικής Εκκλησίας, διατήρησαν με ζήλο το αλφάβητό τους.

Ένα μείγμα κυριλλικού και γλαγολιτικού αλφαβήτου, αποτέλεσε η «μπούκβιτσα» που διαδόθηκε στο Μαυροβούνιο και στη Βοσνία, στους Κροατο-Βόσνιους πληθυσμούς και διατηρήθηκε ως τον 19^ο αιώνα.

Το δεύτερο σλαβικό αλφάβητο που αντικατέστησε την δύσκολη γλαγολιτική γραφή, ήταν το κυριλλικό αλφάβητο ή αλλιώς «κυρίλλιτσα». Ο Κύριλλος είχε ανακηρυχθεί Άγιος και είχε πεθάνει τότε και σίγουρα η νέα γραφή ονομάστηκε Κυρίλλειος στη μνήμη του μεγάλου φωτιστή. Ο δημιουργός αυτής της γραφής κατά την άποψη ενός μέρους των ερευνητών φαίνεται να είναι ο μαθητής του Κυρίλλου Κλήμης Αχρίδας, ενώ άλλοι θεωρούν ότι ήταν δημιούργημα του Μεθόδιου που θέλησε να συνεχίσει το έργο του αδελφού του (Χρήστου 60). Ένας από τους πιο αναγνωρισμένους και αξιόλογους μελετητές σλαβολόγος, ο Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος, σε ένα από τα πολλά έργα του για την Κυριλλική γραφή, καταθέτει την πεποίθηση ότι η «κυρίλλιτσα» ήταν έργο του Κωνσταντίνου της Πρεσλάβας, ο οποίος από ταπεινοφροσύνη και σεβασμό στους μεγάλους και πλέον Άγιους φωτιστές, δεν ονόμασε το αλφάβητο στο δικό του όνομα κι έμεινε στην αφάνεια (Ταχιάος 169).

Ο χώρος δημιουργίας του κυριλλικού αλφαβήτου είναι η Βουλγαρία. Στη Βουλγαρία υπήρχε η χρήση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού αλφαβήτου. Το κυριλλικό αλφάβητο ήρθε για να σφραγίσει αυτή την επιρροή και να φέρει πιο κοντά τους Βούλγαρους που δρούσαν στην πόρτα του Βυζαντίου, με τον ελληνικό πολιτισμό.

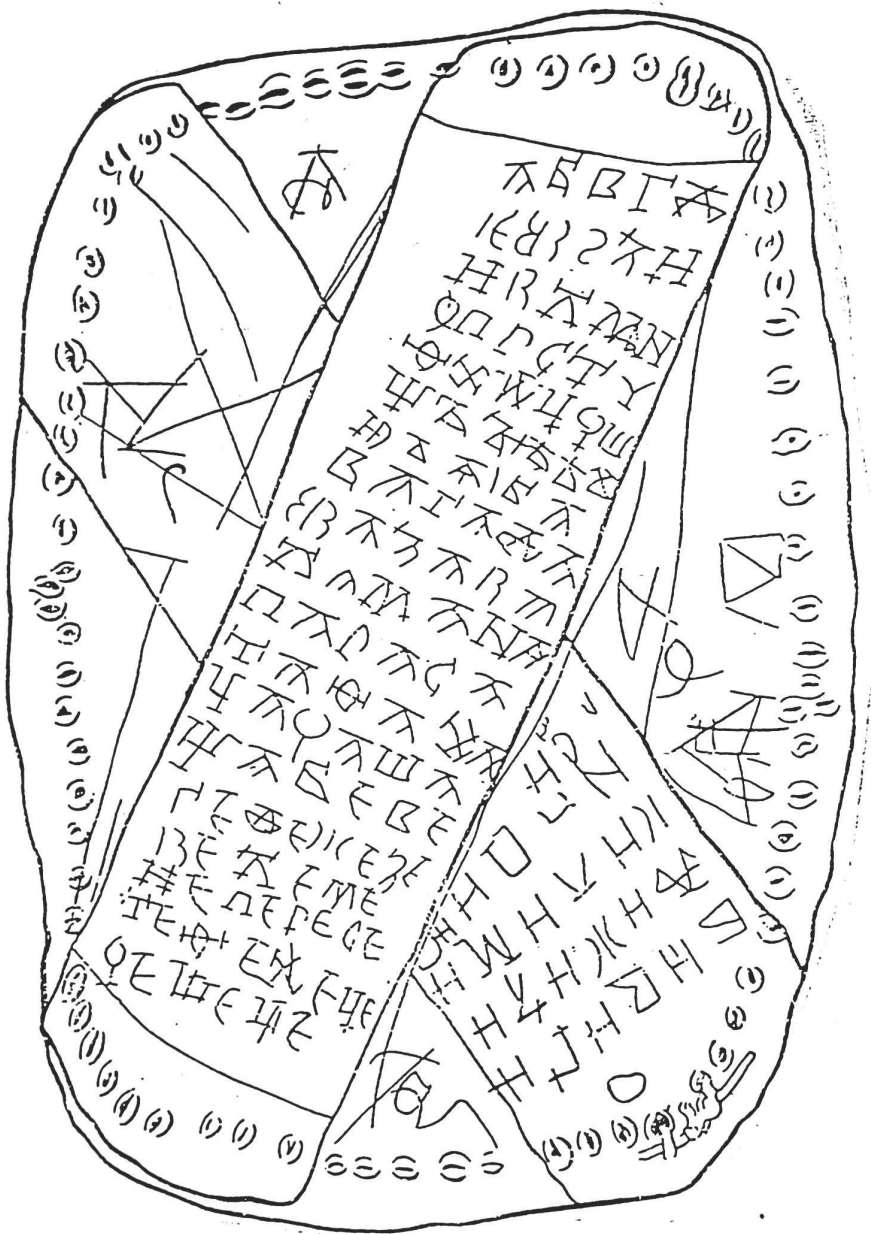
Το νέο αλφάβητο χρησιμοποιούσε 38 γράμματα από τα οποία τα 24 είναι ελληνικά. Τα υπόλοιπα εισήχθησαν για να αποδώσουν, όπως και στη «γλαγόλιτσα», τους ιδιαίτερους φθόγγους της σλαβικής γλώσσας, που δεν υπάρχουν στα ελληνικά.

† ₁	Ɑ ₂	Ɱ ₃	Ɐ ₄	Ɒ ₅	ⱱ ₃₀₀	Ⱳ ₄₀₀	ⱳ ₅₀₀	ⱴ ₆₀₀	Ⱶ ₇₀₀
† ₁	ⱶ ₂	ⱷ ₃	ⱸ ₄	ⱹ ₅	ⱺ ₃₀₀	ⱻ ₄₀₀	ⱼ ₅₀₀	ⱽ ₆₀₀	Ȿ ₇₀₀
† ₁	Ɀ ₂	Ⳁ ₃	ⳁ ₄	Ⳃ ₅	ⳃ ₃₀₀	Ⳅ ₄₀₀	ⳅ ₅₀₀	Ⳇ ₆₀₀	ⳇ ₇₀₀
† ₁	Ⳉ ₂	ⳉ ₃	Ⳋ ₄	ⳋ ₅	Ⳍ ₃₀₀	ⳍ ₄₀₀	Ⳏ ₅₀₀	ⳏ ₆₀₀	Ⳑ ₇₀₀
† ₁	ⳑ ₂	Ⳓ ₃	ⳓ ₄	Ⳕ ₅	ⳕ ₃₀₀	Ⳗ ₄₀₀	ⳗ ₅₀₀	Ⳙ ₆₀₀	ⳙ ₇₀₀
† ₁	Ⳛ ₂	ⳛ ₃	Ⳝ ₄	ⳝ ₅	Ⳟ ₃₀₀	ⳟ ₄₀₀	Ⳡ ₅₀₀	ⳡ ₆₀₀	Ⳣ ₇₀₀
† ₁	ⳣ ₂	ⳤ ₃	⳥ ₄	⳦ ₅	⳧ ₃₀₀	⳨ ₄₀₀	⳩ ₅₀₀	⳪ ₆₀₀	ⳬ ₇₀₀
† ₁	Ⳮ ₂	ⳮ ₃	⳯ ₄	⳰ ₅	⳱ ₃₀₀	Ⳳ ₄₀₀	ⳳ ₅₀₀	⳴ ₆₀₀	⳵ ₇₀₀
† ₁	⳶ ₂	⳷ ₃	⳸ ₄	⳹ ₅	⳺ ₃₀₀	⳻ ₄₀₀	⳼ ₅₀₀	⳽ ₆₀₀	⳾ ₇₀₀
† ₁	⳿ ₂	ⴀ ₃	ⴁ ₄	ⴂ ₅	ⴃ ₃₀₀	ⴄ ₄₀₀	ⴅ ₅₀₀	ⴆ ₆₀₀	ⴇ ₇₀₀
† ₁	ⴈ ₂	ⴉ ₃	ⴊ ₄	ⴋ ₅	ⴌ ₃₀₀	ⴍ ₄₀₀	ⴎ ₅₀₀	ⴏ ₆₀₀	ⴐ ₇₀₀
† ₁	ⴑ ₂	ⴒ ₃	ⴓ ₄	ⴔ ₅	ⴕ ₃₀₀	ⴖ ₄₀₀	ⴗ ₅₀₀	ⴘ ₆₀₀	ⴙ ₇₀₀
† ₁	ⴚ ₂	ⴛ ₃	ⴜ ₄	ⴝ ₅	ⴞ ₃₀₀	ⴟ ₄₀₀	ⴠ ₅₀₀	ⴡ ₆₀₀	ⴢ ₇₀₀
† ₁	ⴣ ₂	ⴤ ₃	ⴥ ₄	⴦ ₅	ⴧ ₃₀₀	⴨ ₄₀₀	⴩ ₅₀₀	⴪ ₆₀₀	⴫ ₇₀₀
† ₁	⴬ ₂	ⴭ ₃	⴮ ₄	⴯ ₅	ⴰ ₃₀₀	ⴱ ₄₀₀	ⴲ ₅₀₀	ⴳ ₆₀₀	ⴴ ₇₀₀
† ₁	ⴰ ₂	ⴱ ₃	ⴲ ₄	ⴳ ₅	ⴴ ₃₀₀	ⴵ ₄₀₀	ⴶ ₅₀₀	ⴷ ₆₀₀	ⴸ ₇₀₀
† ₁	ⴹ ₂	ⴺ ₃	ⴻ ₄	ⴼ ₅	ⴽ ₃₀₀	ⴾ ₄₀₀	ⴿ ₅₀₀	ⵀ ₆₀₀	ⵁ ₇₀₀
† ₁	ⵂ ₂	ⵃ ₃	ⵄ ₄	ⵅ ₅	ⵆ ₃₀₀	ⵇ ₄₀₀	ⵈ ₅₀₀	ⵉ ₆₀₀	ⵊ ₇₀₀
† ₁	ⵋ ₂	ⵌ ₃	ⵍ ₄	ⵎ ₅	ⵏ ₃₀₀	ⵐ ₄₀₀	ⵑ ₅₀₀	ⵒ ₆₀₀	ⵓ ₇₀₀
† ₁	ⵔ ₂	ⵕ ₃	ⵖ ₄	ⵗ ₅	ⵘ ₃₀₀	ⵙ ₄₀₀	ⵚ ₅₀₀	ⵛ ₆₀₀	ⵜ ₇₀₀
† ₁	ⵝ ₂	ⵞ ₃	ⵟ ₄	ⵠ ₅	ⵡ ₃₀₀	ⵢ ₄₀₀	ⵣ ₅₀₀	ⵤ ₆₀₀	ⵥ ₇₀₀
† ₁	ⵦ ₂	ⵧ ₃	⵨ ₄	⵩ ₅	⵫ ₃₀₀	⵬ ₄₀₀	⵭ ₅₀₀	⵮ ₆₀₀	ⵯ ₇₀₀
† ₁	⵰ ₂	⵱ ₃	⵲ ₄	⵳ ₅	⵵ ₃₀₀	⵶ ₄₀₀	⵷ ₅₀₀	⵸ ₆₀₀	⵹ ₇₀₀
† ₁	⵴ ₂	⵵ ₃	⵶ ₄	⵷ ₅	⵹ ₃₀₀	⵺ ₄₀₀	⵻ ₅₀₀	⵼ ₆₀₀	⵽ ₇₀₀
† ₁	⵿ ₂	ⶀ ₃	ⶁ ₄	ⶂ ₅	ⶃ ₃₀₀	ⶄ ₄₀₀	ⶅ ₅₀₀	ⶆ ₆₀₀	ⶇ ₇₀₀
† ₁	ⶈ ₂	ⶉ ₃	ⶊ ₄	ⶋ ₅	ⶌ ₃₀₀	ⶍ ₄₀₀	ⶎ ₅₀₀	ⶏ ₆₀₀	ⶐ ₇₀₀
† ₁	ⶑ ₂	ⶒ ₃	ⶓ ₄	ⶔ ₅	ⶕ ₃₀₀	ⶖ ₄₀₀	⶗ ₅₀₀	⶘ ₆₀₀	⶙ ₇₀₀
† ₁	⶚ ₂	⶛ ₃	⶜ ₄	⶝ ₅	⶞ ₃₀₀	⶟ ₄₀₀	ⶠ ₅₀₀	ⶡ ₆₀₀	ⶢ ₇₀₀
† ₁	ⶤ ₂	ⶥ ₃	ⶦ ₄	⶧ ₅	ⶨ ₃₀₀	ⶩ ₄₀₀	ⶪ ₅₀₀	ⶫ ₆₀₀	ⶬ ₇₀₀
† ₁	ⶭ ₂	ⶮ ₃	⶯ ₄	ⶰ ₅	ⶱ ₃₀₀	ⶲ ₄₀₀	ⶳ ₅₀₀	ⶴ ₆₀₀	ⶵ ₇₀₀
† ₁	ⶶ ₂	⶷ ₃	ⶸ ₄	ⶹ ₅	ⶺ ₃₀₀	ⶻ ₄₀₀	ⶼ ₅₀₀	ⶽ ₆₀₀	ⶾ ₇₀₀
† ₁	⶿ ₂	ⷀ ₃	ⷁ ₄	ⷂ ₅	ⷃ ₃₀₀	ⷄ ₄₀₀	ⷅ ₅₀₀	ⷆ ₆₀₀	⷇ ₇₀₀
† ₁	ⷈ ₂	ⷉ ₃	ⷊ ₄	ⷋ ₅	ⷌ ₃₀₀	ⷍ ₄₀₀	ⷎ ₅₀₀	⷏ ₆₀₀	ⷐ ₇₀₀
† ₁	ⷑ ₂	ⷒ ₃	ⷓ ₄	ⷔ ₅	ⷕ ₃₀₀	ⷖ ₄₀₀	⷗ ₅₀₀	ⷘ ₆₀₀	ⷙ ₇₀₀
† ₁	ⷚ ₂	ⷛ ₃	ⷜ ₄	ⷝ ₅	ⷞ ₃₀₀	⷟ ₄₀₀	ⷠ ₅₀₀	ⷡ ₆₀₀	ⷢ ₇₀₀
† ₁	ⷣ ₂	ⷤ ₃	ⷥ ₄	ⷦ ₅	ⷧ ₃₀₀	ⷨ ₄₀₀	ⷩ ₅₀₀	ⷪ ₆₀₀	ⷬ ₇₀₀
† ₁	ⷭ ₂	ⷮ ₃	ⷯ ₄	ⷰ ₅	ⷱ ₃₀₀	ⷲ ₄₀₀	ⷳ ₅₀₀	ⷴ ₆₀₀	ⷵ ₇₀₀
† ₁	ⷶ ₂	ⷷ ₃	ⷸ ₄	ⷹ ₅	ⷺ ₃₀₀	ⷻ ₄₀₀	ⷼ ₅₀₀	ⷽ ₆₀₀	ⷾ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	ⷷ ₇₀₀
† ₁	ⷺ ₂	ⷻ ₃	ⷼ ₄	ⷽ ₅	ⷾ ₃₀₀	ⷿ ₄₀₀	ⷰ ₅₀₀	ⷱ ₆₀₀	ⷲ ₇₀₀
† ₁	ⷿ ₂	ⷰ ₃	ⷱ ₄	ⷲ ₅	ⷳ ₃₀₀	ⷴ ₄₀₀	ⷵ ₅₀₀	ⷶ ₆₀₀	

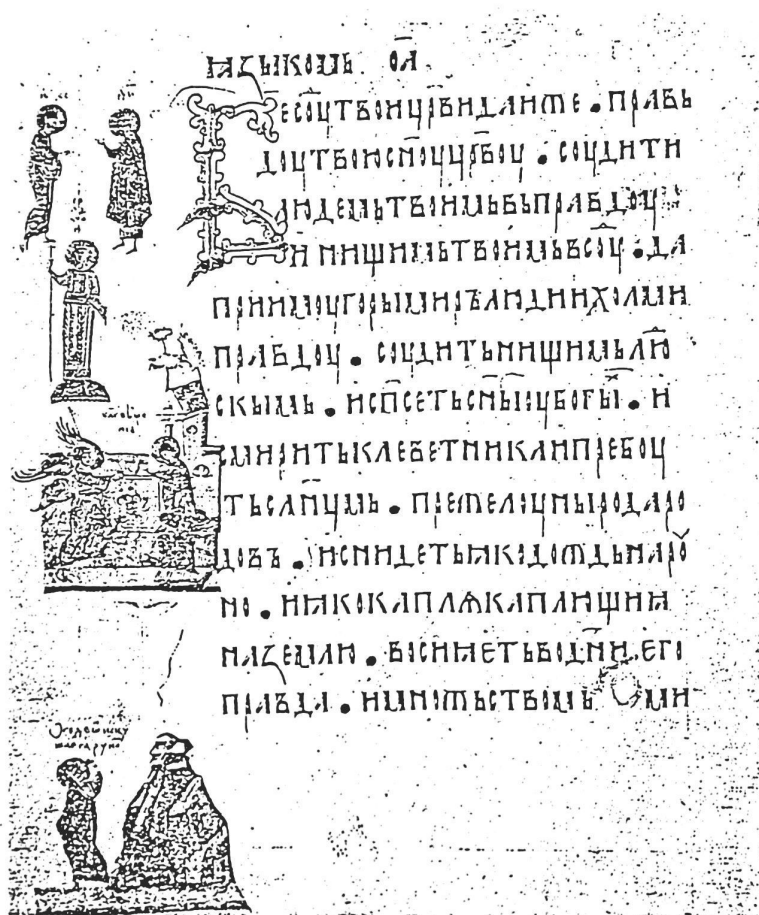
Με βάση τη μορφή των γραμμάτων, φαίνεται πως η Κυριλλική γραφή, στηρίχθηκε στην ελληνική μεγαλογράμματη του 9^{ου} αιώνα.

Η μεγάλη απήχηση που γνώρισε το νέο αυτό αλφάβητο στην Βουλγαρία προφανώς οφείλεται στην οικειότητα των Βουλγάρων, με την ελληνική γραφή. Το αρχαιοπρεπές κύρος του γλακολιτικού αλφαβήτου, ήταν περιττό για την Βουλγαρία και αρκετά δυσνόητο.

Εικόνα 29: Χάραγμα κυριλλικής γραφής του 13^{ου} αιώνα σε φύλλο σημύδας, καμωμένο από το μικρό παιδί Ονφίμ στο Νόβγκοροντ

Στους αιώνες που ακολούθησαν, η κυριλλική γραφή απόμεινε να εκφράζει μέσα στον σλαβικό κόσμο, όχι μόνο τη ζωντανή κυριλλομεθοδιανή παράδοση, η οποία διαρκώς ανανεωνόταν, παρά και αυτή την ίδια την Ορθοδοξία. Το αλφάβητο πέρα από ένα σύνολο χαρακτήρων, έγινε το τείχος μέσα στο οποίο περιχαρακώθηκε για αιώνες η ζωή των Βουλγάρων, Σέρβων, Ρώσων, Ουκρανών, Λευκορώσων, Τσέχων, Πολωνών, ακόμη και των Ρουμάνων, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν την Κυριλλική γραφή για τη λατινογενή γλώσσα τους ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Χάρη στο Κυριλλικό αλφάβητο όλοι αυτοί οι λαοί έμειναν δεμένοι με την αρχαία σλαβική ομοφυλία και κοινή παράδοσή τους (Ταχιάος 173).

Εικόνα 30: Περγαμηνή του περίφημου Ψαλτηρίου του Κιέβου, το οποίο θεωρείται από τα ωραιότερα ρωσικά χειρόγραφα

Η εξέλιξη για την απλούστευση της γραφής όμως, συνεχίστηκε. Τον 14^ο αιώνα ο πατριάρχης της Βουλγαρία Ευθύμιος προσάρμοσε το κυριλλικό αλφάβητο στην τότε ομιλούμενη γλώσσα. Απέβαλλε τα γράμματα που απέδιδαν αρχαίους, μη χρησιμοποιούμενους φθόγγους και έκανε μεταρρυθμίσεις στην ορθογραφία, που συνεχίστηκαν για χρόνια. Ακόμη και πρόσφατα το 1921 και το 1945, οι Βουλγαρικές κυβερνήσεις έκαναν αλλαγές στην ορθογραφία της Κυριλλικής γραφής.

Είναι άξιο αναφοράς το γεγονός ότι η ελληνική επίδραση στην βουλγαρική γλώσσα και γραφή, έδωσε ένα λεξιλογικό πλούτο ελληνικών λέξεων στα σύγχρονα βουλγάρικα. Οι ελληνικές λέξεις διείσδυσαν στα σπίτια, στην οικογενειακή ζωή, στις δραστηριότητες και στην επιστημονική ορολογία των Βουλγάρων. Κάποιες από αυτές είναι: πυροστιά, στάμνα, πριόνι, χώρα, έλα, ακουστικά, φυσικά, αφασία, γραμματικά, μολύβι κ.ά. (Thavogis 30).

Η Κυριλλική γραφή επικράτησε και στη Ρωσία. Ο Μέγας Πέτρος, το διάστημα 1708-1710 έκανε κάποιες μεταρρυθμίσεις στη γραφή, απλοποιώντας την ακόμη περισσότερο και θέτοντας την σε χρήση στα χέρια του λαού. Τη δεκαετία του 1920, επήλθε μια κρίση για το εθνικό πλέον, κυριλλικό αλφάβητο. Ακόμη μια φορά ο λατινισμός αποτελεί απειλή. Ο εκλατινισμός τελικά της Ρωσικής γραφής δεν επιτεύχθηκε. Η Κυρίλλειος γραφή δεν άργησε να αντικαταστήσει τα λατινικά στοιχεία στις περιοχές που είχαν επηρεαστεί και αποτελεί έως σήμερα το εθνικό αλφάβητο της χώρας.

Τελικά ο αυτοκράτορας Μιχαήλ ο Γ΄ δικαιώθηκε με τα σοφά λόγια που είπε το 863 στον Μοραβό ηγεμόνα Ραστισλάβ: «Έτσι λάβε δώρο [εννοώντας το αλφάβητο], μεγαλύτερο και τιμιότερο από κάθε χρυσάφι, ασήμι και πολύτιμο λίθο και από τα πλούτη που παρέρχονται» (Ταχιάος 240).

Αρμενική και Γεωργιανή γραφή

Το 405 μ.Χ. ο Αρμένιος άγιος Μεσρώπ θέλοντας να μεταφράσει και να γράψει στη γλώσσα του την Αγία Γραφή, δανείστηκε τους χαρακτήρες της ελληνικής μεγαλογράμματης των βιβλίων και κάποια στοιχεία της δημοτικής.

Είναι δύσκολο να βρεθούν οι ακριβείς μεταβολές που χρειάστηκε να κάνει για να προσαρμόσει το ελληνικό αλφάβητο στην αρμένικη γλώσσα, αφού οι παλαιότερες σωζόμενες επιγραφές, εμφανίζουν την ήδη εξελιγμένη μορφή της αρμένικης γραφής. Η αρμένικη γραφή, ακολούθησε τη δική της πορεία και επηρεάστηκε κατά καιρούς από άλλες γραφές, όπως η ιρανική και η αραμαϊκή.

Τα ελληνικά στοιχεία στην αρμένικη γραφή που μπορούν να αναγνωριστούν, είναι τα γράμματα Υ, Φ και Χ. Ακόμη η θέση των φωνηέντων των δύο γραφών είναι η ίδια (Σιγάλας 318).

Οι Γεωργιανοί επίσης θεωρούν τον άγιο Μεσρώπ ως εφευρέτη των γραμμάτων τους. Η γραφή αυτή αποτελείται από 36 σημεία και χρησιμοποιείται πλέον μόνο σε κείμενα λειτουργικού και εκκλησιαστικού περιεχομένου.

Αλβανική γραφή

Οι Αλβανοί άρχισαν να χρησιμοποιούν τη γραφή τον 17^ο αιώνα. Πιθανόν επηρεασμένοι από την σλαβική ακμή στα γράμματα χάρη στο έργο του Κύριλλου και του Μεθόδιου, δανείστηκαν και αυτοί το ελληνικό αλφάβητο.

Δεν υπήρχε όμως κάποια συνοχή ή τήρηση στοιχειωδών κανόνων. Η αλβανική γραφή τον 17^ο αιώνα ήταν η ελεύθερη χρησιμοποίηση των ελληνικών γραμμάτων για την απόδοση των αλβανικών φθόγγων.

Κυρίως τα ελληνικά γράμματα χρησιμοποιήθηκαν από τους νότιους Αλβανούς, τελικά όμως επικράτησε και καθιερώθηκε η λατινική μορφή των Βόρειων Αλβανών.

Επίδραση του ελληνικού αλφαβήτου στην αραβική αρίθμηση

Οι σύγχρονοι αριθμοί, που ευρέως χρησιμοποιούνται και «διαβάζονται» σε όλες τις γλώσσες, είναι οι λεγόμενοι αραβικοί αριθμοί.

Αποδίδονται στους Άραβες, αν και εκείνοι με τη σειρά τους υιοθέτησαν αυτό το σύστημα αρίθμησης από τους Ινδούς, οι οποίοι φαίνεται να το εφηύραν. Όπως αναφέρεται στην εγκυκλοπαίδεια Universo, οι Άραβες αφού τελειοποίησαν αυτό το σύστημα το διέδωσαν στη μεσαιωνική Ευρώπη και παρ' όλη την αντίσταση που προέβαλε η λατινική αρίθμηση, η απλότητα των Αραβικών αριθμών τους καθιέρωσε διεθνώς (ΙΧ:95-96).

Ο Βασίλης Κατσιαδράμης, έγραψε ένα ενδιαφέρον άρθρο στο περιοδικό «Δαυλός», στο οποίο επιχειρεί ν' αποδείξει ότι το αραβικό θεσιακό σύστημα γραφής προήλθε από το αρχαιοελληνικό αλφάβητο 27γραμμο σύστημα αρίθμησης (12661-12672). Με βάση κυρίως αυτό το άρθρο παρουσιάζεται η εκδοχή αυτή, που ίσως φωτίσει μια ακόμη επίδραση του ελληνικού αλφαβήτου σ' ένα ξεχωριστό είδος γραφής: το αριθμητικό.

Το σύγχρονο δεκαδικό θεσιακό σύστημα αρίθμησης, χρησιμοποιεί δέκα σύμβολα, τους αριθμούς 1-9 και το 0. Η αξία του κάθε συμβόλου, αν δηλαδή ανήκει στις μονάδες, δεκάδες, εκατοντάδες κ.ά. καθορίζεται από τη θέση του, στην οργάνωση του αριθμού. Όταν σε κάποιο αριθμό υπάρχουν κενές θέσεις χρησιμοποιείται το 0.

Βασική προϋπόθεση για να λειτουργήσει σωστά αυτό το σύστημα είναι η αξία των θέσεων να ξεκινάει από δεξιά και να αυξάνει καθώς ο αριθμός συνεχίζεται προς τ' αριστερά. Για παράδειγμα στον αριθμό 132 η θέση του 2, έχει τη μικρότερη αξία καθώς εκφράζει τις μονάδες, ενώ η θέση του 1, έχει τη μεγαλύτερη αξία αφού δηλώνει τις εκατοντάδες. Η θέση του 3 δηλώνει τη μέση αξία, δηλαδή τις δεκάδες.

Το αρχαιοελληνικό σύστημα αρίθμησης, αποτελείται από 27

γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου, τα 24 που χρησιμοποιούμε έως σήμερα, το κόππα, το στίγμα και το σανπί. Τα γράμματα αυτά χωρίζονται σε εννιά στήλες και στην κάθε μία ομαδοποιούνται 3 γράμματα. Αυτές οι εννέα θέσεις αποτελούν μια αντιστοιχία των αριθμών 1-9. Το μηδέν, σύμφωνα πάντα με τον Κατσιαδράμη, εισήχθη στο σύστημα από τον μαθηματικό και αστρονόμο Κλαύδιο Πτολεμαίο που έζησε το διάστημα 100-178 μ.Χ. Τη μορφή του δε το σύμβολο την οφείλει στο όμικρον, αρχικό της λέξης Ο-υδέν.

Τα τρία σύμβολα της κάθε ομάδας αποδεικνύεται μ' έναν πολύπλοκο μαθηματικό υπολογισμό, ότι είναι πολλαπλάσια του 10 και του 100. Το πρώτο γράμμα της κάθε ομάδας λοιπόν αποτελεί ελάχιστο κοινό πολλαπλάσιο του 10 και του 100, με άλλα λόγια τα 9 πρώτα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου αποτελούν την απλούστευση του 27γραμμου συστήματος αρίθμησης. Παρατίθεται ένας διευκρινιστικός πίνακας.

Ι	2	3	4	5	6	7	8	9	Σύγχρονοι αριθμοί
Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ϛ	Ζ	Η	Θ	Μονάδες
Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Q	Δεκάδες
Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Ϙ	Εκατοντάδες

Εικόνα 31: 27γράμματο αρχαιοελληνικό αριθμητικό σύστημα

Πώς σχετίζεται όμως το σύστημα αυτό με το γνωστό αραβικό; Ο Κατσιαδράμης αναλύοντας το αρχαιοελληνικό σύστημα σε δεκαδικό συγκρίνει τις αρχαιολογικές μορφές των γραμμάτων με τους αραβικούς αριθμούς. Καταλήγει, παρατηρώντας αρκετές ομοιότητες, ότι οι αραβικοί αριθμοί θα πρέπει να δημιουργήθηκαν ως εξέλιξη του

ελληνικού αλφαβήτου.

Το Α φέρεται να εξελίχθηκε σε 1, το Β σε 2 χωρίς την κάθετη κεραία, το Δ σε 4, το Ζ σε 7 κ.ο.κ.

1	1	Α
2	3	Ζ Β
3	3	3
4	ϛ	Δ Δ
5	Ϝ	Ε
6	ϝ	Ϛ
7	7	Ζ
8	ϝ	8 Η
9	9	9 Θ Θ
0	ο	0

Εικόνα 32: Στη πρώτη στήλη οι αραβικοί αριθμοί όπως γράφονται σήμερα. Στη δεύτερη στήλη, η παλαιότερη γραφή τους. Στη τρίτη στήλη, τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου.

Πράγματι, στην εγκυκλοπαίδεια Universo, στο λήμμα «αρίθμηση» τονίζεται ότι οι αρχαίοι Έλληνες, ως θεμελιωτές της επιστήμης των μαθηματικών θα πρέπει να γνώριζαν την μαθηματική κατάληξη του 27γράμματος δεκαδικού, σε δεκαδικό θεσιακό από τα αρχαία χρόνια (ΙΧ:96).

Ένας ελληνικός μύθος αναφέρει ότι κάποτε ο θεός Διόνυσος ταξίδεψε μέχρι τις Ινδίες. Σ' εκείνους τους μακρινούς τόπους πρᾶγματι μαρτυρείται λατρεία του Βάκχου. Στον πολιτισμό των Ινδών υπάρχουν μερικά αρχαία υπολείμματα ελληνικής επιρροής, που εμφανίζονται πολλούς αιώνες πριν την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου. Τα στοιχεία δεν είναι τεκμηριωμένα, ούτε μπορούν να αποτελέσουν απόδειξη για οτιδήποτε. Είναι γνωστό όμως ότι ο μύθος συχνά αφηγείται με απλά λόγια για την καλύτερη κατανόηση του αμόρφωτου λαού, μια ιστορία αληθινή. Ίσως οι Ινδοί να μην εφηύραν οι ίδιοι το σύστημα αρίθμησης, αλλά να το κληρονόμησαν από πανάρχαια ελληνικά φύλα, που ήρθαν σε επαφή μαζί τους.

Αυτή η εκδοχή, χρειάζεται να διερευνηθεί περαιτέρω από τους μελετητές, ώστε να εξαχθεί κάποιο ακριβές, αποδεδειγμένο συμπέρασμα. Προς το παρόν παρατίθεται σαν μια υπάρχουσα θεωρία που κινεί ενδιαφέρον και προβληματισμό.

ΑΡΑΒΙΚΑ 1.000 π.Χ. 600 μ.Χ.	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ		
	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ		
	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ		
	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ		
ΑΡΑΜΑΪΚΑ	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ		
ΕΛΛΗΝΙΚΑ	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ		
ΝΑΒΑΤΑΪΚΑ	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ		

Εικόνα 33: Συγκρίτικός πίνακας ελληνικού και προϊσλαμικών αραβικών αλφαβήτων

Υποψίες για επιρροή της ελληνικής στην εβραϊκή: η θεωρία του Joseph Jahunda

Η επικρατέστερη για τους περισσότερους θεωρία, όσον αφορά την προέλευση της αλφαβητικής γραφής, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, είναι πως το αλφάβητο εφευρέθηκε από τους Σημίτες.

Οι Εβραίοι, φυσικά είναι υπέρμαχοι αυτής της άποψης και πολεμούν καθετί αντίθετο προς αυτή. Παρόλα αυτά ένας ομοεθνής τους αναγνωρισμένος γλωσσολόγος, ο Joseph Jahunda έκανε μελέτες που τον οδήγησαν, στην αρχή με δυσπιστία, αργότερα με ενθουσιασμό προς την αντίθετη κατεύθυνση. Το 1982 εξέδωσε ένα βιβλίο που έπεσε σαν βόμβα στο Εβραϊκό κατεστημένο. Ο τίτλος του βιβλίου ήταν: «Τα Εβραϊκά είναι Ελληνικά»!

Μόλις εκδόθηκε το βιβλίο και κυκλοφόρησαν τα πρώτα αντίτυπα προκλήθηκε τόση αναστάτωση που σχεδόν αμέσως αποσύρθηκε από την κυκλοφορία και εξαφανίστηκε σαν να μην είχε εκδοθεί ποτέ. Δεν προσφέρεται σε καμία βιβλιοθήκη, δεν πωλείται σε κανένα βιβλιοπωλείο και δεν έχει δημοσιευθεί η παραμικρή αξιολόγηση γι' αυτό (Γεωργανάς 12931-12937).

Εικόνα 21. Το βιβλίο και βιβλίο του Joseph Jahunda

Hebrew is Greek

JOSEPH YAHUDA, LL.B

PREFACE

by

Professor Saul Levin

*“εὐρομεν ὡς ἐξ ἑνὸς εἰεν γένους
Ἰουδαῖοι καὶ Λακεδαιμόνιοι καὶ
ἐκ τῆς πρὸς Ἀβραμὸν οἰκειότητος”
Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία :*

Published by
Becket Publications
Oxford
1982

Εικόνα 34: Το εξώφυλλο του βιβλίου του Joseph Jahunda

Οι πληροφορίες που έχουμε για το περιεχόμενό του προέρχονται από την αλληλογραφία του συγγραφέα με τον καθηγητή Saul Levin που έγραψε τον πρόλογο του βιβλίου.

Ο Jahunda ξεκίνησε τη μελέτη του, όπως ο ίδιος λέει προβληματισμένος από τους τυχαίους κρίκους που ανακάλυπτε ανάμεσα στη Βιβλιακή Εβραϊκή και στην Ελληνική γλώσσα. Διαβάζοντας τον Όμηρο σε αντιπαραβολή προς τη Βίβλο, συγκέντρωσε έναν κατάλογο 600 λέξεων, αριθμός όπως πιστεύει που ξεπερνά το όριο του δανεισμού. Παρατήρησε την εναλλαγή ορισμένων ελληνικών γραμμάτων, π.χ. το Κ με το Τ, το Ο με το Α, το Σ με το Δ κάνοντας πάντα τη σύγκριση με τα Εβραϊκά. Σημείωσε την μεταμόρφωση ορισμένων εβραϊκών λέξεων που ενώ είχαν αρχικά ελληνική κατάληξη, μετατράπηκαν σε προθέματα.

Πολλές εμφανίζονται και οι γραμματικές ομοιότητες. Το οριστικό άρθρο, ο δυϊκός αριθμός, η δοτική, ο αρσενικός πληθυντικός και τα σύνθετα ρήματα είναι ορισμένες από αυτές.

Ο Joseph Jahunda καταλήγει τελικά στο συμπέρασμα ότι τα βιβλικά εβραϊκά είναι ελληνικά και προχωρεί ακόμη πιο τολμηρά εκφράζοντας την πεποίθηση ότι οι Εβραίοι ήταν Ασιάτες Έλληνες.

Εάν η θεωρία του Jahunda ευσταθεί, θα πρέπει να αναθεωρηθεί η προέλευση του ελληνικού αλφαβήτου και να ακολουθήσει κατάρρευση της φοινικικής θεωρίας. Δεν υπάρχουν ίσως τα απαραίτητα στοιχεία που θα επιβεβαιώσουν αυτή τη θεωρία, όμως δεν μπορεί και να απορριφθεί αν πρώτα δεν μελετηθεί και αναλυθεί επαρκώς. Αυτός είναι ο λόγος που παρατίθεται σ' αυτό το κεφάλαιο ο προβληματισμός και ένα πιθανό έναυσμα για έρευνα.

א	אָלֶפֶת	·	a	ἄλφα	ا	أَلِفٌ هَمْزَةٌ	·
א	"	·	·	spiritus lenis	ء	هَمْزَةٌ	·
א	"	mute	a	ἄλφα	ا	أَلِفٌ	·
ב	בֵּית	b	β	βῆτα	ب	بَاءٌ	b
ב	בֵּית	ḅ	ƒ	δίγαμμα (Vau, v)			
ג	גִּימָל	g	γ	γάμμα	ج	جِيمٌ	'g/ǰ
ג	גִּימָל	ḡ			غ	غَيْنٌ	g
ד	דָּלֶת	d	δ	δέλτα	د	دَالٌ	d
ד	דָּלֶת	ḏ			ذ	ذَالٌ	ḏ
ה	הָא	h	ε (η)	ἒ ψιλόν	ه	هَاءٌ	h
ה	"	h	'	spiritus asper	”	”	”
ה	"	mute	ε	ἒ ψιλόν	· (ō)	”	”
ו	וָו	w	ƒ	δίγαμμα (w)	و	وَاوٌ	w
ו	"	mute	ω	ω μέγα	”	”	”
ז	זַי	z	ζ	ζῆτα	ز	زَايٌ	z
ח	חֵט	ḥ	(η)	ῆτα	ح	حَاءٌ	ḥ
ט	טֵט	ṭ	θ	θῆτα	ط	طَاءٌ	ṭ
י	יָד	y	ι	ἰῶτα	ي	يَاءٌ	y
י	"	mute	ι	”	ی	”	”
כ	כָּפ	k	κ	κάππα	ك	كَافٌ	k
כ	כָּפ	k	χ	χεῖ, χῖ	خ	خَاءٌ	k
ל	לָמֶד	l	λ	λάμ(β)δα	ل	لَامٌ	l
מ	מֶמֶך	m	μ	μῦ	م	مِيمٌ	m
נ	נָנוך	n	ν	νῦ	ن	نُونٌ	n
ס	סָמֶך	s	ς	σάμμι			
ע	עָע	·	·		ع	عَيْنٌ	·
פ	פָּפ	p	π	πεῖ, πῖ	ف	فَاءٌ	f
פ	פָּפ	f	φ	φεῖ, φῖ	ف	فَاءٌ	f
צ	צָצ	q	ρ	κόππα	ص	صَادٌ	q
ק	קָק	q	ρ	ῥῶ	ق	قَاتٌ	q
ר	רָר	r	ρ	ῥῶ	ر	رَاءٌ	r
ש	שָּש	s	σ	σίγμα	س	سَيْنٌ	s
ש	שָּש	s	σ	σίγμα	س	سَيْنٌ	s
ת	תָּת	t	τ	ταῦ	ث	ثَاءٌ	t
ת	תָּת	t	τ	ταῦ	ث	ثَاءٌ	t
			ξ	ξεῖ, ξῖ	ض	ضَادٌ	d
			υ	ῦ ψιλόν	ظ	ظَاءٌ	z
			ψ	ψεῖ, ψῖ			

Εικόνα 35: Σύγκριση εβραϊκού, ελληνικού και αραβικού αλφαβήτου

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ελληνική γραφή υπήρξε από τις απαρχές της εξελίξιμη, πλούσια και μεταβαλλόμενη. Τα ευρήματα των προαλφαβητικών γραφών είναι άφθονα και εντοπίζονται τόσο στην ηπειρωτική όσο και στην νησιώτικη Ελλάδα, αποδεικνύοντας την πανάρχαια γραπτή παράδοση σ' αυτόν τον χώρο. Η Ελλάδα λοιπόν είχε το κατάλληλο υπόβαθρο όταν υποδέχθηκε το αλφάβητο.

Το ελληνικό αλφάβητο, όποια κι αν ήταν η προέλευσή του, στα χέρια των Ελλήνων γνώρισε την ύψιστη δόξα, αφού υπήρξε το μέσο στο οποίο γράφτηκαν όλα τα κείμενα της κλασικής παιδείας, της επιστήμης, της σκέψης και της ιστορίας της αρχαιότητας. Μεταλλάχθηκε σε πολλές μορφές, ειδικά στη βυζαντινή εποχή έως ότου τελειοποιήθηκε με τη μικρογράμματη γραφή.

Το προηγμένο και τόσο σωστά φτιαγμένο εργαλείο που ονομάζεται ελληνικό αλφάβητο, υπήρξε πρότυπο για πολλούς αγράμματους λαούς. Αποτέλεσε τη βάση των λατινικών γραφών. Έγινε ο πρόγονος των βαλκανικών αλφαβήτων και επηρέασε απ' ό,τι φαίνεται τα γράμματα πολλών λαών. Μπορούμε λοιπόν άφοβα να πούμε ότι ένα μεγάλο μέρος του κόσμου, γράφει σε συστήματα που έχουν τις ρίζες τους στο ελληνικό αλφάβητο.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΙΚΟΝΩΝ

	<u>Σελίδα</u>
1. Τα ακιδογραφήματα του Παγγαίου	12
2. Ιερογλυφικά σε σφραγιδόλιθους των Κρητών	15
3. Η Α΄ όψη του περίφημου Δίσκου της Φαιστού	19
4. Σύμβολα πάνω στο Δίσκο της Φαιστού	21
5. Πινακίδες της γραμμικής Α΄. Βρέθηκαν στην περιοχή της Αγίας Τριάδας	31
6. Ιδιογράμματα γραμμικής Β΄	35
7. Το βασικό συλλαβάριο της γραμμικής Β΄	38
8. Τα φωνήεντα και τα χειλικά συλλαβογράμματα του Κυπριακού συλλαβαρίου	43
9. Μολύβδινος αλτήρας από την Ελευσίνα. Η γραφή είναι σε αττικό αλφάβητο	53
10. Χάλκινο αγαλματίδιο λαγού από τη Σάμο, γραμμένο σε ιωνική γραφή. Φυλάσσεται στο Βρετανικό μουσείο	54
11. Επιτύμβια στήλη με γραφή του Κορινθιακού αλφαβήτου που βρέθηκε στην Κέρκυρα	55
12. Χάλκινο κύμβαλο που βρέθηκε στην Αρκαδία. Φέρει σύντομη γραφή σε Χαλκιδικό αλφάβητο	56
13. Τα γράμματα του αλφαβήτου του Αρχίνου και η σύγκρισή τους με τα άλλα Προεुकλείδεια αλφάβητα	59
14. Η αρχαιότερη ελληνική αλφαβητική επιγραφή. Βρέθηκε στο Δίπυλο των Αθηνών χαραγμένη σε αγγείο. Χρονολογείται περί το 740-730 π.Χ.	61
15. Γραφή βουστροφηδόν, αρχή επί τα λαιά	65
16. Σπυρηδόν γραφή του Κορινθιακού αλφαβήτου που βρέθηκε σε χάλκινο πέλεκου στην Καλαβρία της Ιταλίας	66

17. Η γραφή βαίνει εις κύκλου σχήμα	67
18. Ο Σιναϊτικός Κώδικας	75
19. Οξυκόρυφη ορθία	76
20. Η εξέλιξη της μικρογράμματης γραφής κατά τα 300 πρώτα χρόνια της ζωής της	82
21. Αλέξανδρος. Άγαλμα του 2 ^{ου} π.Χ. αιώνα. Βρέθηκε στη Μαγνησία της Ιωνίας	87
22. Χάλκινος πίνακας, του Χαλκιδικού αλφαβήτου που βρέθηκε το 1865 στην Αρκαδία, έξω από την Τεγέα	90
23. Μεγάλος χάλκινος πίνακας, που βρέθηκε στην Ολυμπία, γραμμένος στο Χαλκιδικό αλφάβητο	92
24. Το Τυρρηνικό αλφάβητο	94
25. Το Χαλκιδικό αλφάβητο	97
26. Οι Ρούνιοι	99
27. Γοτθικό αλφάβητο	100
28. Στη πρώτη οριζόντια σειρά, το γλαγολιτικό αλφάβητο. Στη δεύτερη το κυριλλικό. Στη τρίτη σειρά η προφορά των γραμμάτων και η ονομασία τους στην παλαιοσλαβική γλώσσα. Οι αριθμοί, δηλώνουν την αριθμητική αξία των γραμμάτων	108
29. Χάραγμα κυριλλικής γραφής του 13 ^{ου} αιώνα σε φύλλο σημύδας, καμωμένο από το μικρό παιδί Ονφίμ στο Νόβγκοροντ	109
30. Περγαμηνή του περίφημου Ψαλτηρίου του Κιέβου, το οποίο θεωρείται από τα ωραιότερα ρωσικά χειρόγραφα	110
31. 27γράμματο αρχαιοελληνικό αριθμητικό σύστημα	115
32. Στη πρώτη στήλη οι αραβικοί αριθμοί όπως γράφονται σήμερα. Στη δεύτερη στήλη, η παλαιότερη γραφή τους. Στη τρίτη στήλη, τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου.	116

33. Συγκριτικός πίνακας ελληνικού και προϊσλαμικών 117
 αραβικών αλφαβήτων
34. Το εξώφυλλο του βιβλίου του Joseph Jahunda 119
35. Σύγκριση εβραϊκού, ελληνικού και αραβικού αλφαβήτου 121

Όρος	Συντομογραφία
ένω ονόματος	Χ.Ο.
έκδοση	Ε.Ε.
επιμελητής	Ε.Π.Μ.
και άλλοι	Κ.Α.
μιτογράφος	Μ.Ε.Τ.

• Συντομογραφίες Λατινικού Αλφαβήτου

Όρος	Συντομογραφία
edition	ed.
editor	ed.
Massachusetts	Μ.Μ.
no name (of publisher)	Ν.Π.

• Ακρόνυμα

Ακρόνυμα	Απόκρυφός
A.P.O.	Αποκρυφός Πρωτότυπος Οργανισμός
A.T.E.I.G.	Αποκρυφός Τεχνολογικός Έργασις Ινστιτούτο Ελλάς
	Οργανισμός
M.I.T.E.	Μορφωτικό Ινστιτούτο Έργασις Τεχνολογίας της Ελλάδος

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΑΚΡΩΝΥΜΩΝ

• *Συντομογραφίες ελληνικού αλφαβήτου*

<u>Όρος</u>	<u>Συντομογραφία</u>
άνευ ονόματος	χ.ό.
έκδοση	έκδ.
επιμελητής	επιμ.
και άλλοι	κ.ά.
μεταφραστής	μετ.

• *Συντομογραφίες λατινικού αλφαβήτου*

<u>Όρος</u>	<u>Συντομογραφία</u>
edition	ed.
editor	ed.
Massachusetts	Mass.
no name (of publisher)	s.n.

• *Ακρώνυμα*

<u>Ακρώνυμο</u>	<u>Ανάπτυγμα</u>
Α.Π.Θ.	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Α.Τ.Ε.Ι.Θ.	Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης
Μ.Ι.Τ.Ε.	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΣΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΟΥ-ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΛΦΑΒΗΤΟΥ

Λατινικό

Ελληνικό

A
B
C
D
E
F
G
H
I
J
K
L
M
N
O
P
Q
R
S
T
U
V
W
X
Y
Z

A
B
Γ
Δ
Ε
Φ
-
Η
Ι
-
Κ, Ξ
Λ
Μ
Ν
Ο
Π, Ψ
-
Ρ
Σ
Θ, Τ
-
-
Ω
Χ
Υ
Ζ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

"Alfabeto". Universo: La Grande Enciclopedia per Tutti. 1971.

Ayers, Donald M. English words: from Latin and Greek Elements. 2nd ed. Tucson: The University of Arizona Press, 1986.

Αρβανιτόπουλος, Α. Επιγραφική. 2^η έκδ. Αθήνα: Ιδεοθέατρον, 2003.

Bennet, Emmett L., ed. The Pylos Tablets: Texts of the Inscriptions Found 1939-1954. Princeton: Princeton University Press, 1955.

Benon, Zbigniew Szalek. Heuristics and Cryptology in the Decipherment of the Cretan Hieroglyphic Inscription. Szczecin: s.n., 2000.

Βλαχούδης, Δημήτρης. "Η Εξέλιξη της Γραφής στους Βυζαντινούς Χρόνους". Πτυχιακή εργασία Α.Τ.Ε.Ι.Θ., 1991.

Chadwick, John. Γραμμική Β΄ και Συγγενικές Γραφές. Αθήνα: Παπαδήμας, 1992.

"Copti". Universo: La Grande Enciclopedia per Tutti. 1971.

Γεωργανάς, Κωνσταντίνος Γ. "Τα Εβραϊκά είναι Ελληνικά: Το Έργο του Εβραίου Ιωσήφ Γιαχούντα που Εξαφάνισε ο Διεθνής Εξουσιασμός". Δαυλός 206 (1999): 12931-12937.

Διογένους, Καλλίμαχος. "Η Ανακάλυψη Βόμβα στα Θεμέλια του Φοινικισμού". Δαυλός 147 (1994): 8582-8584.

Δούκας, Κώστας. Πόλεμος Γεννήτωρ Λέξεων: Η Καταγωγή των Επών από τις Γραμμικές Γραφές. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2001.

"Etrusci". Universo: La Grande Enciclopedia per Tutti. 1971.

Evans, Arthur. Scripta Minoa: The Written Documents of Minoan Crete, with Special Reference to the Archives of Knossos. Oxford: Clarendon Press, 1909-52.

"Ετρούσκοι". Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα. 1996.

Godart, Louis. Ο Δίσκος της Φαιστού: Το Αίνιγμα μιας Γραφής του Αιγαίου. Αθήνα: Ιτανός, 1995.

"Gotico". Universo: La Grande Enciclopedia per Tutti. 1971.

Hammond, Mason. Latin: A Historical and Linguistic Handbook. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1976.

Higounet, C. Η γραφή. Μετ. Φιλ. Στάθη-Πουλιοπούλου. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, 1964.

Hooker, I.T. Εισαγωγή στη Γραμμική Β΄. Αθήνα: Μ.Ι.Τ.Ε., 1994.

Καλλιφατίδης, Κωνσταντίνος Ι. Ο Δίσκος της Φαιστού και η Ελληνική Γραφή: Η Συμβολή στην Ερμηνεία των Συμβόλων της Μινωϊκής Ανακτορικής Ιдеоγράμματος Γραφής. Θεσσαλονίκη: χ.ό., 1975.

Καλογεράκης, Γεράσιμος. Δίσκος Φαιστού. Θεσσαλονίκη: Δίον, 1999.

Καραγιώργης, Β. Ο Πολιτισμός της Προϊστορικής Κύπρου. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1976.

Κατσιαδράμης, Βασίλης. "Οι Αραβικοί Αριθμοί Προήλθαν από το Ελληνικόν Αλφάβητον: Είναι τα Πρώτα 9 Γράμματα Α έως Θ". Δαυλός 203 (1998): 12661-12672.

Κουβαλάκης, Παν. Λ. "Το Ελληνικό Αλφάβητο Ήταν εν Χρήσει το 6000 προ Χριστού". Δαυλός 185 (1997): 11379-11382.

Κουμαριανού, Α. Το Ελληνικό Βιβλίο 1476-1830. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, 1986.

Λάζος, Χρήστος. Ιστορία και Εξέλιξη της Γραφής. Αθήνα: Εστία, 1979.

Morosi, Giuseppe. Studi sui Dialetti Greci della Terra d' Otranto. Sala Bolognese: A. Forni, 1994.

Morwood, James and Mark Warman. Our Greek and Latin Roots. Awareness of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Μαντινάος, Κωνσταντίνος Φρ. Οι Κρήτες. Στη σειρά Συνοπτική Προϊστορία των Ελλήνων. Θεσσαλονίκη: Ερωδιός, 2002.

___ . Φιλισταίοι και Ετρούσκοι. Στη σειρά Συνοπτική Προϊστορία των Ελλήνων. Θεσσαλονίκη: Ερωδιός, 2002.

Μπαλής, Γιάννης. Η Μαγική Γλώσσα: Πλήρης Κατάρρευση της Ινδοευρωπαϊκής Θεωρίας. Αθήνα: Πελασγός, 1997.

- Μπεξής, Ευάγγελος. "Έλληνες Πελασγοί Έκτισαν την Ρώμη". Ιχώρ
Ιούλιος 2000: 9-19.
- Μπίσκα, Νάνσυ. "Το Ελληνικό Αλφάβητο Ήταν εν Χρήσει στη Μήλο το
2500 π.Χ.". Δαυλός 204 (1998): 12747-12755.
- Μυτιλιναίος, Στέφανος. "Οι Ανθρωποθυσιαστές Ατλάντιοι του Μεξικού
και οι Πανάρχαιοι Έλληνες Εκπολιτιστές τους". Δαυλός 231
(2001): 14783-14792.
- "Numerazione". Universo: La Grande Enciclopedia per Tutti. 1971.
- Νιχωρίτης, Κωνσταντίνος Γ. Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος: Οι
Αγώνες και το Έργο τους. Αθήνα: Ηρόδοτος, 2000.
- Palmer, Leonard R. On the Knossos Tablets. Oxford: Clarendon Press,
1963.
- Παλασάκη, Βασιλική. "Σύγκριση Νεοελληνικών, Γερμανικών και
Αγγλικών Διεθνισμών Αρχαιοελληνικής Καταγωγής". Διατριβή
Α.Π.Θ., 2003.
- Πετρόπουλος, Γεώργιος. Προαλφαβητικά Ελληνικά Γραφά.
Θεσσαλονίκη: Ιερά Ελλάς, 2001.
- Πολυγιαννάκη, Έφη. Ο Δίσκος της Φαιστού Μιλάει Ελληνικά. 2^η έκδ.
Αθήνα: Γεωργιάδης, 1996.

Σαράντης, Θεόδωρος Κ.Π. Ο Μέγας Αλέξανδρος: Από την Ιστορία έως τον Θρύλο. 2 τόμοι. Αθήνα: χ.ό., 1970.

Σιαμάκης, Κωνσταντίνος. Το Αλφάβητο. Θεσσαλονίκη: χ.ό., 1988.

Σιγάλας, Αντώνιος. Ιστορία της Ελληνικής Γραφής. 2^η έκδ. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, 1974.

Thavoris, Antonios. Greek Loan-Words in Modern Bulgarian. Thessaloniki: Balkan Studies, 1979.

Thomson, George. Η Ελληνική Γλώσσα: Αρχαία και Νέα. 2^η έκδ. Μετ. Χρήστος Αλεξίου. Αθήνα: Κέδρος, 1989.

Traina, Alfonso. L' alfabeto e la Pronunzia del Latino. Terza ed. Aggiornata. Testi e Manuali per l' Insegnamento Universitario del Latino 1. Bologna: Casa Editrice Prof. Riccardo Pàtron, 1967.

Treuil, René, κ.ά. Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου: Κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού. Μετ. Όλγα Πολυχρονοπούλου και Άννα-Φιλίππα Touchais. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1996.

Ταχιάος, Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Κύριλλος και Μεθόδιος: Οι Θεμελιωτές της Αρχαίας Σλαβικής Γραμματείας. Ανατύπωση. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1997.

Τσιμπουκίδης, Δημήτρης Ι. Φίλιππος Γ' ο Μακεδών και ο Ιστορικός του Ρόλος. Αθήνα: Παπαδήμας, 1985.

Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος. επιμ. Γλώσσες, Αλφάβητα και Εθνική
Ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια. Σειρά Μελετών 1. Αθήνα:
Κριτική, 1999.

Ventris, Michael and John Chadwick. Documents in Mycenaean Greek.
2nd ed. Cambridge: University Press, 1973.

Χατζηλαζαρίδης, Λάζαρος Ι. "Προϊστορικά Βραχογραφήματα στη Β.
Ελλάδα", Διατριβή Α.Π.Θ., 2000.

Χρήστου, Παναγιώτης Κ. Κύριλλος και Μεθόδιος: Οι Θεσσαλονικείς
Φωτισταί των Σλάβων. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 1992.

Ζαγκαβιέρου-Βουρβούλη, Βίκυ. Η Προσφορά της Ελληνικής Γλώσσας
στην Εξέλιξη των Ευρωπαϊκών Γλωσσών. Αθήνα: Επικαιρότητα,
1984.

